وێناکردنی کورد لە میژووی نووسینی فارسیدا*

«نموونەی سمکۆ»

کەمال سلێمانی

و: بێهروز شوجاعی

لەو بڕوایەدام ... وەکو مێژوو، ئۆتۆبیۆگرافیای ناسیۆنالیزم لە بنەڕەتدا سەقەتە.

Partha Chatterjee[1]

بەهەڵەتێگەیشتن لە مێژوو، پێشمەرجی مێژوونووسیی ناسیۆنالیزمە.

David McCrone[2]

ئامانجی ئەم وتارە شیکردنەوەی مامەڵەی مێژوونووسیی ناسیۆنالیستیی فارس لەگەڵ سیاسەتە نەخوازراوەکانی ئێتنۆ-ناسیۆنالیستییە. بۆ ئەم مەبەستە نموونەی شۆڕشی سمایل ئاغای شکاک، ناسراو بە سمکۆ و هەوڵەکانی بۆ دروستکردنی هەرێمێکی ئۆتۆنۆم لە رۆژهەڵات هەڵبژێردراوە. لێرەدا دەبێ دەستنیشان بکرێ کە گێرانەوەی فەرمی و مێژوونووسیی ئێتاتیست (دەوڵەتگەرا) وەکو یەک لەقەڵەم دراون. هەروەها لە هەندێک پارچەهێڵی وتارەکەدا بۆچوونی خۆم لەمەڕ پێناسەی ناسیۆنالیزم ڕادەگەیەنم. ئەم گوتارە هەروەها هەوڵ دەدات ڕووناکی بخاتە سەر هاوتەونی (کۆنتێکست)ی مێژووییی خەباتی سیاسیی کورد لەژێر ڕێبەرایەتیی سمکۆ و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ کۆمەڵگە غەیری-کوردەکان لە هەرێمی دەریاچەی ورمێ. جگە لەوە، هەوڵێکیش دەدەم بۆ شیکردنەوەی دەوری مەزهەبی شیعە و سوننی لە وێژمانی ئێتنۆ-ناسیۆنالیستی کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناوچەکەدا. لە کۆتاییدا، بە ڕێگای ئانالیزکردنی گێرانەوەی سەردەست، هەوڵ دەدەم پێگەی سمکۆ و سیاسەتی کورد لە مێژوونووسیی فارسیدا ڕوون بکەمەوە. دەبێ تێبینیی ئەوە بکرێت کە وێناکردنی هەر گرووپێک وەکو ناسیۆنالیست لەلایەن منەوە، هیچ بارێکی هەڵسەنگاندنی ئەخلاقی بە خۆیەوە ناگرێت. بەڵکو مەبەستم بەرجەستەکردنی بۆچوونی نکۆڵیکارانەی بااڵدەستە لەمەڕ مەیلە ئێتنۆ-ناسیۆنالیستییەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئێراندا. ئەو کەیسەی کە لە سەرنجی ئێمەدایە ڕاپەڕینەکەی سمکۆیە و لێرەدا لێی ورد دەبینەوە.

سەرەڕای مەیلی گشتی بۆ ڕەدکردنەوەی کاریگەریی سمکۆ لەسەر مێژووی کوردی ڕۆژهەاڵت، ئەو ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەیەکی کرد کە یەکەمین خوێندنگای لە ڕۆژهەاڵت کردەوە، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی-فارسیی باڵو کردەوە و کوردیی کرد زمانی فەرمیی قەڵەمڕەوی حوکمڕانییەکەی، ئەوە لە سەردەمی ڕاپەڕینەکەی سمکۆ بوو کە بوو بە بناغەی دژایەتیی نێوان گێرانەوەی فەرمی و نیوە-فەرمیی دەوڵەت و گێرانەوەی ناسیۆنالیستیی کورد لە ئێران. سەردەمی دووەم دەوڵەتانی دەوروبەرە کە هەوڵیان دا سنووری سیاسی و ئەرزیبان ڕێک بخەن و کورد لە دژی ئەم پرۆسەیە وەستانەوە، هەرچەندە بەبێ ئەوەی ئایدیۆلۆژی، یان پرۆژەیەکی یەکدەستیان هەبێت. لە کاتێکدا دەوڵەتی ئێران هێزی سەربازی، ئابووری، دەزگایی، کولتووری/پەروەردەییی خۆی ڕێک دەخست، الیەنی کورد تەنیا هەندێک کاردانەوەی پچڕپچڕی لە بەرانبەردا نیشان دەدا. سیاسەتی کورد توانای وەگەڕخستنی ماتەوزە (پۆتانسیەل)ی نێوخۆیی و یارمەتیی دەرەکیی نەبوو.

لەوانەیە نەبوونی ئینتیلیجەنسیایەکی (چینی ڕۆشنبیر) بەهێزی خۆمااڵیی کورد، وەکو یەکێک لە گەورەکەماسییەکان لە کاردانەوەی کورد لە بەرانبەر پرۆژەی نەتەوەسازییی دەوڵەتی فارسدا لەقەڵەم بدرێت. پرۆسەی نەتەوەسازی لە ئێراندا زۆر بە جددی بە دانیشتنی خانەدانی پەهەلەوی لەسەر تەختی حوکمرانی لە ساڵی ۱۹۲۵دا دەستی پێ کرد. بەدوای ئەوەدا دەوڵەتی ئێران بە ئاواتی لەناوبردنی

هەموو جـۆرە جیاوازییەکـی کولتووری و ئێتنیکـی کە لەوانەیـە ببوونایە بە بنەمای داواکاریـی سیاسـی لەلایـەن گرووپـە ئێتنیکییەکانـەوە، بـە بەرتەسـککردن و بەدەرکردنی بەسـتێنی سیاسـی، دەستی بە پرۆژەی یەکینەسـازیی کیانی سیاسیی خۆی کـرد. واتـە نەتەوە-دەوڵەتی فارس دەسـتی کـرد بـە هەڵمەتی تاکسـانی (singularizing) هەمـوو ئـەو نەتەوانەی کە لە جوغرافیای ئێسـتای ئێراندا هەن و ئەم پراکتیکە بوو بە هۆکاری سـەرهەڵدانی «دیترانـی» نەخـوازراوی سـووککراو لەناو قەڵەمـڕەوی ئەرزیی ئێرانـدا. لە هاوتەونی ئێرانیـدا بەپێـی ڕێوشـوێنە ئەمنییەکانی دەوڵەت، ڕاگواستنەوەی بەردەوامی گەلانی پەراوێـز و تەنانـەت لەناوبردنی فیزیکییان کە وەکو سیاسـەتی دەرگای دارین (تختە قاپو) ئاماژەی پێ دەکـرا، بووە دەرەنجامی ئەم سیاستە.[۳] بەم شێوەیە، وێژمانی دەوڵەت بە نیەتـی لێڵکردن و شـاردنەوەی مەیلە سیاسییەکانی دژە-ناوەند، نارەزاییی ئێتنۆ-ناسیۆنالیستیی غەیرەفارسی وەکو تریبالیزم (خێڵگەرایی)[۴] پێناسـە دەکـرد. ڕێـازی مامەڵەکردنی مێژوونووسیی فارسی لەگەڵ بەرخۆدانی سمکۆ یەکێک لەو نموونانەیە.

سمکۆ و ناسیۆنالیزم

ڕێککەوتنێکی جیهانیی ئاکادیمیک لەسـەر کێشـە و چەمکە گرنگەکانی ناسـیۆنالیزم نییە. جان هاچینسـن (John Hutchinson) و ئەنتونـی سـمیت (Anthony Smith) ڕادەگەیەنن کە لەوانەیە «گرفتی سـەرەکی لە لێکۆڵینـەوەی نەتەوە و ناسـیۆنالیزمدا کێشەی پەیدانەکردنی پێناسەگەلی گونجاو و ڕێکنەکەوتن لەسـەر چەمکەکلیلییەکانی نەتەوە و ناسـیۆنالیزم بێت.»[۵] بەکارهێنانی گشـتیی چوارچێـوە بەرینـەکان زۆرجار هەندێـک کێشـەی دیکـە دەخولقێنێت کـە دەگەڕێتەوە سـەر نامێژوویبوونی ئەو چوارچێوانـە و بـە ناچاری چاوپۆشـی لە تایبەتمەندییەکانی هەندێـک بزووتنەوەی ناسیۆنالیسـتی و داخوازەکانیـان دەکات. بێنێدیکت ئاندرسن (Benedict Anderson) ئامـاژە بـە ئاڵۆزیـی ناسـیۆنالیزم وەکـو شـتێک کە لـە هەرشـوێنێک هەیە و لە هەرشـوێنێکیش ڕوخساری تایبەتیی خۆی ڕادەگرێت[۶] دەکات. سـمیت پێداگری لەوە دەکات کـە لەبـەر ڕێککنەکەوتنی گەورە لـە کات و شـوێندا، دانانـی چوارچێوەی تیۆرییەکی گشـتی لەسـەر ناسـیۆنالیزم ئەستەمە.[۷] هەروەها «ناسیۆنالیزمە غەیری-ڕۆژئاواییەکانیـش پاشـان شـیکردنەوەی لۆکالیی خۆیان لەسـەر هەمـان گێڕانەوە بەرهـەم دێنـن و لەجیاتـی «ئەوروپـا» ناوەندێکی خۆمالیی خۆیان بنیاد دەنێن.»[۸] کاتێک دێینە سـەر تاوتوێکردنی سەرەتای پەیدابوونـی ناسـیۆنالیزمی کـوردی، یان دەستنیشانکردنی ئەوەی کە کامە هەڵمەتی سیاسی، یان ڕاپەڕینی مۆدێرنی کورد دەبێ وەکو بزووتنەوەی ناسیۆنالیستی دەستنیشان بکرێت، مژارەکە ئاڵۆزتریش دەبێت.[۹] بەڵام لێرەدا هەروەکو زۆر شـوێنێکی دیکە، ئێمە ناسـیۆنالیزم وەکـو قەراردادێک پێناسـە دەکەیـن کـە لەپێناویـدا «کۆمەڵگایەکی خەیاڵی» داوای مافی «ڕێکخستنی نەتەوەیی و سیاسی» دەکات (وکوو گوتە بەناوبانگەکەی گێلنـر).[۱۰] «بەپێـی قەراردادێکی وا خۆ-ئیرجاعیی کۆمونال (جەمعی)، لە کردەوەدا بناغـەی ڕەوا بـۆ داواکاریـی سیاسـی و داخـوازە خۆ-بەڕێوەبەرییەکانـی کۆمونال پێک دێنێت.»[۱۱] بۆیە هەر ڕاگەیاندن، یان «درکاندنێـک، چ دینـی و چ غەیری دینی کە مافە کۆلێکتیڤەکان (بەکۆمەڵ) بە خۆ-ئیرجاعیی کۆمونالەوە ببەستێتەوە، مۆدێرن و ناسیۆنالیستییە و دەکەوێتە ناو پارادایمی سیاسـەتی ناسیۆنالیسـتییەوە.»[۱۲] لەسەر

هەمان ڕێباز، ئەم گوتارە سمکۆ دەخاتە ناو سنووورەکانی خانەی ناسیۆنالیزمی کوردییەوە. وەکو پێشتر ئاماژە کرا، نیسبەتدانی ناسیۆنالیزم بە گرووپ، یان بە کەسێک، نابێ وەکو هەڵسەنگاندنێکی ئەخلاقی لەقەڵەم بدرێت. مەبەست لێرەدا زیاتر تیشکخستنەسەر سەردەمێکی دیاریکراوی مێژووی کوردی ڕۆژهەڵاتە بە نیەتی شیکردنەوەی هاوتەونی کۆمەڵایەتی-سیاسی کە بوو بە هۆکاری ناکۆکیی نێوان کورد و دەوڵەتی فارس. ئەم گوتارە پێداگری لەوە دەکات کە سمکۆ هەم سیاسەتێکی ئاگایانەی لەسەر بنەمای جیاوازیی کۆمونال هەبوو، هەمیش لەسەر هەمان بناغە، ئەو سیاسەتەی لەپێناوی ڕەوایەتیی وێژمانی بەدەستهێنانی خۆبەڕێوەبەری بنیات نابوو. لە ماوەی ١٦ ساڵ خەباتی سیاسیی سمکۆدا کۆمەڵێک گۆڕان لە سیاسەتەکەیدا دەبینرێن. هەرچەندە سمکۆ دەستپێشخەری چەندین «یەکەم» بوو لە مێژووی سیاسیی کوردی ڕۆژهەڵاتدا، بەڵام داهێنانەکانی بە گشتی چاوپۆشییان لێ کراوە. سمکۆ لە ناوچەیەکی پڕ لە ناکۆکیی ئێتنیکی و دینیدا لەدایک ببوو. بەڵگەکانی بەردەست دەیسەلمێنن کە سمکۆ ئاگادار بوو لە سیاسەتی هاوکاتی خۆی و ئاراستە دیارکەرە سیاسییەکانی ئەوکاتە. وێناکردنی سمکۆ وەکو سەرۆکخێڵێکی یاغی کە هیچ ئاواتێکی ناسیۆنالیستیی نەبێ ـ کە زۆر جاریش وا وێنا کراوە ـ زۆر پرسیار لەسەر ڕاپەڕینەکەی بەبێ وەڵام دەهێڵێتەوە.[١٣] بۆ نموونە، بۆچی سمکۆ یەکەم خوێندنگای لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان کردەوە؟ بۆچی خوێندنگاکەی نە بە فارسی بەڵکو بە کوردی کردەوە؟ بۆچی سەرۆکخێڵێکی ئاسایی زەحمەتی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەیەکی کوردی بە خۆی دەدات؟ بە تایبەت ئەگەر ئەو ڕاستییە لە بەرچاو بگرین کە زمانی کوردی ستانداردیزە نەکرابوو و ئاستی خوێندەواریی کوردی لەناو کورداندا لە ئاستی خوێندەواریان لە فارسیشدا کەمتر بوو، بۆچی سمکۆ ڕیسکی ئەوەی کرد کە ڕۆژنامەکە بە زمانی دایکی بێت، نەک بە فارسی؟ چ هۆکارێک بوو بە پاڵنەر بۆ ئەوەی کوردی وەکو زمانی فەرمیی هەرێمی ژێر کۆنترۆڵی خۆیدا بە کار بێنێ؟ بۆ شیکردنەوەی هەندێک لەم مژارانە، با سەرنجێک بدەینە چیرۆکی ژیان و ڕوانینی سیاسیی سمکۆ.

مێژووی ژیان و سیاسەتی سمکۆ

پاش تێڕۆری براگەورەکەی جەوەرئاغا بە فەرمانی وەلیعەهدی قاجار و بە جێبەجێکردنی لەلایەن «نظام السلطنه»وە، حاکمی تەورێز لە ساڵی ١٩٠٥، سمکۆ وەکو سەرۆکی هۆزی شکاک هەڵبژێردرا.[١٤] جەوەر ئاغا بەردەوام پەیوەندیی لەگەڵ ئەفسەرە کوردەکانی سوارەی حەمیدییەی عوسمانی هەبوو.[١٥] بە ڕەچاوگرتنی بەشداریی ئەفسەرانی سوارەی حەمیدییە لە خەباتی سیاسیی کورد لە ساڵانی دواتردا، پەیوەندیی لەو چەشنە دەشێ گرنگییەکی مێژوویی لەمەڕ هۆشیاریی ئێتنۆ-نەتەوەیی کورد هەبووبێت.[١٦] لە کاتی کوژرانی براکەیدا، سمکۆ کە دەبێ لە تەمەنی بیستەکانیدا بووبێت، وەکو سەرۆکی دووەم گەورەهۆزی کورد لە ڕۆژهەڵاتدا هەڵبژێردرا.[١٧] حەوت ساڵ پاش هەڵبژاردنی وەکو سەرۆکهۆز، سمکۆ بۆ ڕووسیا بانگهێشت کرا. لەوێ لەلایەن فەرمانداری تفلیسەوە بە ڕێژەی سەربازیی سوارەوە پێشوازیی لێ کرا.[١٨] ساڵێکی دواتر، بە یارمەتی و ڕێنوێنیی عەبدولڕەزاق بەدرخان، کە سیاسییەکی بەناوبانگی ئەوکاتەی کوردستان بوو، سمکۆ یەکەمین خوێندنگای لە شاری

خۆی کردەوە. پاشانیش، بەدرخان و سمکۆ هەوڵیان دا خوێندگایەکی دیکە لە شاری ماکۆ بکەنەوە، بەڵام تووشی دژایەتیی بەرپرسانی دەوڵەتی ئێران بوون.[١٩]

ئەم ساڵانە بۆ بیچمگرتنی هۆشیاریی ئێتنیکی و هزری سیاسیی سمکۆ فرەگرنگ بوون، هەرچەندە ئاواتی تۆڵەسەندنەوەی براکەی هێشتا بەسەریدا زاڵ بوو. لە هەمان کاتدا لەگەڵ دیارترین کەسایەتیی خوێندەواری کورد، واتە عەبدولرەزاق بەدرخان کاری دەکرد کە لە سەردەمی خۆیدا بەئەزموونترین رێبەری ناسیۆنالیستیی کورد بوو. لە ساڵی ١٩١٢-١٩١٣، بەدرخان لەگەڵ سمکۆ بۆ کردنەوەی خوێندگای کوردی لە شاری خۆی داوای پشتگیریی لە چیرکۆف، جێگری کونسووڵی ڕووسیا لە ورمێ کرد. سمکۆ ٢٩ منداڵی کوردی تەمەن ٨-١٠ ساڵانی کۆ کردەوە و ٤٠ کەس لە پیاوەکانی بۆ پاسەوانیی خوێندگاکە دەستنیشان کرد.[٢٠] سمکۆ تەنانەت نامەیەکی تایبەتی بۆ دەربرینی سپاس و پیزانین بۆ تزاری ڕووسیا نارد.[٢١] وەکو دیارە، بەدرخان هاوشێوەی زۆرێک لە ڕۆشنبیرانی ناسیۆنالیستی هاوچەرخ لە هاوتەونی عوسمانی و قاجاردا، مەیلی بۆ کولتووری ڕووسی پەیدا کردبوو، تەنانەت ببووە لایەنگەری ئیدەی نووسینی کوردی بە ئەلفبێی کیریلیک (ڕووسی). ئەمە ئاگامەندیی بەدرخان لە ڕەوتی ناسیۆنالیستی و ڕۆشنبیری لەناو فارس و تورکدا نیشان دەدات. ئەم ڕووناکبیرانە لایەنگرییان لە بیری ڕێفۆرمی زمانەوانی و ئەلفبێ دەکرد کە ببێتە ئامرازێک لەپێناو گەشەپێدانی خوێندەواری و لەناوبردنی کارتێکەریی «ئەوانی دیکە» لەسەر زمان و کولتووری نەتەوەیی. بە بۆچوونی بەدرخان خۆگونجاندن لەگەڵ کولتووری ڕووسی باشتر بوو لە بەرانبەر برشت (نفووز) ی عەرەبی، فارسی و تورکی. بۆیە داوای یارمەتیی لە زانا ڕووسەکان کرد بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی فەرهەنگێکی کوردی-ڕووسی و کریلیزەکردنی ئەلفبێی کوردی.[٢٢] هاوتەریب لەگەڵ هەمان بۆچوون، داوای کرد کە ڕۆژنامەیەکی کوردی بڵاو بکرێتەوە و بەشێکی لێکۆڵینەوەی کوردناسی لە سەنت پیتێرزبورگ بکرێتەوە.[٢٣] ئەدەن نەبی، لە گوتارەکەی بە ناوی «یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە ئێران»دا بەبێ ئاماژە بە دەوری سمکۆ، ڕادەگەیەنێت کە بەدرخان ڕۆژنامەیەکی لە ساڵی ١٩١٢دا بڵاو کردەوە.[٢٤] هیچ ئاسەوارێکی ڕۆژنامە کوردییەکەی ساڵی ١٩١٢ نەدۆزراوەتەوە. تەنانەت نەبی کە باسی تورجانیزادەش دەکات، ناوی سمکۆ ناهێنێت، لە حاڵێکدا تورجانیزادە کاری بۆ سمکۆ دەکرد و دوو لە گوتارە ئەستوونییەکانی بە ناوی قازی دەسنیشانکراو لەلایەن سمکۆڕا بڵاو کردووەتەوە. ‹محەمەد تەمەدون›، ڕۆژنامەوانێکی ورمێیی، هاوچەرخی سمکۆ، وردەکاریی باشی لەسەر ڕۆژنامەکە خستووەتە بەردەست. ئەم ڕۆژنامەوانە ڕادەگەیەنێت کە سمکۆ دەستی بەسەر چاپخانەی «تەمەدون»دا گرتبوو بۆ ئەوەی ڕۆژنامەکەی خۆی بە ناوی «کورد» لەوێ چاپ بکات.[٢٥]

دەبێ ئاماژە بکرێت کە بەدرخان بە ئاشکرا سیاسەتێکی یەکپارچەخوازیی هەبوو. هیچ یەک لە هاوچەرخەکانی، بە ئەندازەی بەدرخان لە ڕۆژهەڵاتدا جەختیان لەسەر یەکگرتنەوەی پارچەکانی کوردستان نەدەکرد. یەکێک لە ئەستوونەکانی ستراتێژیی سیاسیی بەدرخان «ئازادکردن و گەڕاندنەوەی هەموو خاکی کوردستان بەبێ دەستدرێژی بۆ سەر خاکی ئێران و تورکیە بوو.»[٢٦] بێگومان، هیچ زانیارییەک دەربارەی «سنووری بەمسۆگەری دیاریکراوی» نیشتمانەکەی لە زەینی بەدرخاندا،

لەبەردەست نییە. سمکۆ مەیلی لەسەر پلانە دوورمەوداکەی بەدرخان بۆ سەربەخۆیی کورد هەبوو. تەنانەت، تا ئەوکاتەی ناکۆکییان لەسەر سیاسەتی ڕووسیا کەوتە ناو، سمکۆ لایەنگرێکی بەپەڕۆشی خەباتی بەدرخان بوو. یەکگرتنە کورت-ماوەکەیان کاتێ گەیشتە کۆتایی کە بەدرخان هەوڵی دا کۆمەڵەی تازەدامەزراوی کولتووریی «گەهاندن» بکاتە حزبێکی دژە-عوسمانی و لایەنگری تزاری ڕووس.[۲۷] محەمەد ڕەسوول هاوار لە لێکۆڵینەوەکەیدا دەنووسێ کاتێک سمکۆ خەریکی کۆکردنەوەی زەکات بۆ خوێندنگاکە بوو، بەدرخان دەیەویست کوردەکان دژی عوسمانی چەکدار بکات. لەم قۆناغەدا سمکۆ لە دژی بەدرخان ڕاوەستا، ئستیدلالەکەی ئەوە بوو کە پارەکە دەبێ لەجیاتی کوشتنی چەند سەربازێکی عوسمانی، تەرخان بکرێت بۆ خوێندنگا و هەڵمەتی پەروەردەیی. بە باوەڕی سمکۆ هەڵمەتێکی چەکداری لەو چەشنە خزمەتی بەرژەوەندیی کوردی نەدەکرد.[۲۸] ئەم ڕووداوە نە تەنیا دوورهزریی سمکۆ دەسەڵمێنێت، هەروەها پێشان دەدات کە سمکۆ چەندە پەرۆشی خەباتی پەروەردەیی و کولتووری بووە. بەڵام، گەورەترین ئالینگار لە بەرانبەر ئەم چالاکییە کولتووریانەدا «پاراستنیان بوو لە گەلەکۆمەی کاربەدەستانی عەجەم، کە کوردیان پێ کەمێک لە ڕووسەکان چاکتر بوو. ڕێبەرە ئایینییەکان و لایەنگرانی ئێران و عوسمانی دەستیان بە پرۆپاگاندەی دژی خوێندنگاکە کردبوو، دەنگۆیان بڵاو دەکردەوە کە گوایا سمکۆ خوێندنگای کردووەتەوە بۆ ئەوەی خوێندکارەکان بکاتە مەسیحی.»[۲۹]

سمکۆ هەم لەلایەن دۆست و هەمیش لەلایەن دوژمنەکانییەوە بە کەسایەتییەکی بلیمەت و زیرەک ناسرابوو.[۳۰] ‹محەمەد تەمەدون›، کە تورکێکی ئازەریی ئەندامی کۆمیسیۆنی جەنگی ورمێ بوو و بۆ ئەوەی سمکۆ بەچۆکدا بێنێت زۆر خەباتی کردبوو، دەنووسێت، ئەم سەرۆکە سەربەخۆییخوازە «هەرەڕۆشنبیرترین کەس» لەناو کورد و ئاسووریی ناوچەکەدا بوو.[۳۱] دەوترێ کە جگە لە شێوەزارە کوردییەکان، سمکۆ تورکیی ئازەری، فارسی و ڕووسیشی دەزانی.[۳۲] بێگومان سرنجی تایبەتی لەسەر کوردی هەبوو و تەنانەت کوردیی کردە زمانی فەرمیی قەڵەمڕەوی حوکمڕانییەکەی.[۳۳] چالاکییەکانی سمکۆ کاربەدەستانی قاجاری زۆر تووشی دڵەڕاوکێ کردبوو. بۆیە، بەڕێوەبەری گومرکاتی تەوریز ڕایگەیاندبوو کە هەرچەشنە بەڵگەی ئیداری بە کوردی قەدەغەیە و هەرکەسێک کاری پێ بکات تووشی سزای قورس دەبێت.[۳۴] سمکۆ خولیای مۆسیقاشی هەبوو. بۆ نموونە لە مالێدا پیانۆ هەبوو[۳۵]؛ وا دیارە، سمکۆ لە ماوەی تەبعیدی لە ڕووسیا خۆی فێری ژەنینی پیانۆ کردبوو.[۳۶] ‹تەمەدون› دەگێڕێتەوە کە سمکۆ لە ولاتی بێگانە بە خۆشیی ڕابواردبوو و حەزی بۆ شانۆ و سینەما پەیدا کردبوو.[۳۷] بەڵام ‹ئەحمەد کەسرەوی›، مێژوونووسێکی لایەنگری ڕەزاشا، گاڵتە بە سمکۆ دەکات کە گوایا «نەخوێندەوارە» کەچی داوای سەبەخۆیی کوردیش دەکات.[۳۸] ئەمە لە کاتێکدا کە نە ‹کەسرەوی› و نە دژمنەکانی، ناسیۆنالیزمی ڕەزاشایان نەدەبردە ژێر پرسیار، سەرەڕای ئەو ڕاستییەی ـ بەپێی نووسینی ‹ئەمین بەنانی›ی مێژوونووسی فارس، ڕەزاشاش «خوێندەوارییەکی وای نەبوو و نووسین و ئیملاکەیشی سووژەی زۆر نوکتەی پێکەنیناوی نێو کۆڕ و مەجلیسان بوو.»[۳۹]

سمکۆ و ناکۆکیی کۆمونال

لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، سمکۆ و یاوەرانی وریا بوون و خۆیان لە تێکەڵاوبوون

له هەرجۆرە ڕووبەڕووبوونەوەیەک دەپاراست. بەڵام دژایەتیی ئێتنیکی-دینی هەر دەچوو زیاتر دەوبوو بەپێی نووسراوەکانی میژوونوس مایکل زیرینسکی (Michael Zirinsky) گەیشتە ئەو ئاستە کە «لەژێر گوشاری هیستریای شەڕدا، هەموو مەسیحییەکانی ورمێ شەڕەکەیان وەکو شەڕێ ئیسلام بە ڕابەرایەتیی عوسمانی و مەسیحییەت بە ڕابەرایەتیی ڕووسیا پێناسە دەکرد.»[۴۰] پێشڤەچوونە تازەکان هێشتا شەڕەکەی بەگوڕتر دەکرد. زیرینسکی ڕادەگەیەنێت کە «لە ماوەی شەڕدا ... ڕووسیا لە ڕۆژهەلاتی ئاناتۆلیا شەڕێکی گەلکوژی دەکرد و نزیکەی هەشتا لەسەدی[۴۱] گەلی کوردی ئەو ناوچەیەی قەتڵوعام کرد.»[۴۲] جا گەلانی ناوچە، لە شەڕەکەدا لایەنگر بووایەن، یان بێلایەن، باجێکی گەورەیان لە دژایەتییەکانی نێوان دەوڵەت و زڵهێزەکاندا دا. لە نێو شەڕەکە و پاش شەڕەکەش، گەلی مەسیحی لە وار و شوێنیان ئاوارە کران و پەنایان بۆ شوێنی دیکە برد کە خەڵکی ئەو دەڤەرانە نە ویستیان هەبوو، نە توانایی یارمەتی بۆ دابینکردنی سەرپەنا بۆ کۆچبەرە مەسیحییەکان. نزیکەی «۵۰ هەزار ئاسووریی هەکاری (جیلۆ، بە ڕابەرایەتیی مارشیمۆون [مارشیمۆن]) و ئەرمەنی [شاری] وان پەنایان بردە دەشتی ورمێ. لەبەر ئەزموونی تاڵی شەڕ هەم زۆر هەژار بوون، هەمیش زۆر دژەموسڵمان.»[۴۳] لەبەر نەبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، هەرێمەکە کەوتە بەر ڕوحمی بەربەرەکانێی تایەفی و هاوپەیمانیگەلی نوێ بەپێی هێڵی دینی دامەزران.[۴۴] هەم سمکۆ و هەمیش دەوڵەتی قاجار ئەرمەنییان وەکو هەڕەشە دەدیت؛ لە هەمان کاتدا، لە نێوان کورد و ئاسووریشدا لەسەر کۆنترۆڵی ورمێ کێبرکێ هەبوو.[۴۵] بەپێی ڕاپۆرتەکانی بەڵگە بریتانیاییەکان «ورمێ و دەشتە بەپیت و بەرەکەتەکەی هەم ئاوڕی چاوی برسیی سمکۆی بۆ لای خۆی ڕاکێشابوو، هەمیش گیانی بزوێنی دەوڵەتی کۆرپەلەی ئەرمەنی.»[۴۶] دەوڵەتی قاجار تەنیا بەناو حوزووری لە ناوچەکەدا هەبوو، لەوانەیە دەوڵەت قەولّی جۆرێک ئۆتۆنۆمیی دابێتە سمکۆ و بەم شێوەیە هانی دابێت بۆ ئەوەی لەدژی مەسیحییەکان چالاکی بکات.[۴۷] جۆر و ناوەرۆکی ڕێککەوتنێکی وا لە بەردەست نییە، بەڵام بە ئەندازەی پێویست بەڵگە لە بەردەستە کە بسەڵمێنێت دەوڵەتی قاجار، سمکۆی بۆ هێرشبردنە سەر مەسیحییەکان هان دابێت. کاتێک «قەڵای سمکۆ ... داگیر کرا، بەڵگەیەکی زۆری تاوانبارکەر دۆزرانەتەوە. نامە، لەلایەن کاربەدەستی باڵای ئێرانیرا ... نێردرابوون و لە [هەموویان]دا سمکۆ بۆ ڕاپەرین دژی مەسیحییەکان هان درابوو.»[۴۸] بە هاندانێکی وا، سمکۆ بە گەلەکۆمە ڕێبەری ئاسووریەکان مارشیمۆن دەخاتە تەڵە و دەیکوژێ. لە یەکێک لە هەڤپەیڤینە دەگمەنەکانی کە سمکۆ لەگەڵ موستەفا یامولکیدا کردووە پێداگری لەوە دەکات کە مەسیحییەکان بە یارمەتیی ئەوروپاییەکان بەنیاز بوون دەوڵەتێکی سەربەخۆ دامەزرێنن و کوردەکان لەو ناوچەیە پاکتاو بکەن.[۴۹]

وا دیارە مارشیمۆن هیوایەکی زۆری بۆ دامەزراندنی هاوپەیمانیی نێوان ئاسووری و کوردەکان هەبووە. بەپێی نووسینی ‹کەسرەوی› لە ساڵی ۱۹۱۸دا، کاتێک مارشیمۆن چاوی بە سمکۆ دەکەوێت، بەبێ ئەوەی لە گەلەکۆمەکەی ئاگادار بێت، بە سمکۆ دەڵێت:

ئەم خاکە کە بە کوردستان ناو دەبرێ، نیشتمانی هەموومان بووە، بەڵام جیاوازیی دین ئێمەی لە یەک جیا کردەوە و ئێمەی خستووەتەوە ئەم دۆخەوە.[۵۰] ئێستا دەبێ دەست بە دەستی یەک بدەین و جارێکی دیکە وڵاتەکەمان بستێنینەوە و پێکەوە

بژین.[٥١]

ئەگەر ئەم گێڕانەوەیە ڕاست بێت، باوەڕی ڕاستەقینەی مارشیمۆن بە یەکبوونی ڕەگ و ڕیشەی ئێتنیکیی کورد و ئاسووری ئاشکرا دەکات و هەستە ئێتنۆ-ناسیۆنالیستەکەی دەبێ فاکتۆری بەرجەستەی هەوڵ و تەقەڵاکەی بۆ گەڕان بە دوای بۆ هاوپەیماندا بێت. مارشیمۆن دەبێ ئاگاداری ئاواتی سمکۆ بۆ کوردستانێکی سەربەخۆ بووبێت، دەنا نە باسی ئایدیاکەی دەکرد نە ئەو ئایدیایەشی دەکردە بنەمای یەکگرتنەوە لەگەڵ کورد. بەڵام کردەوە بێڕەحمانەکەی سمکۆ و کوشتن و بڕینەکانی دواییش ئاستی ناکۆکییە کۆمۆنالەکانی بەرزتر کردەوە و ڕێگەی لە «هاوپەیمانییەکی ئێتنیکی» گرت. پاش هەڵاتنی دڵتەزینی ئاسووریەکان کە لە دەوای پاشەکشەی ڕووسەکان لە ورمێ ڕووی دا، سمکۆ بوو بە بەهێزترین پیاوی ناوچەکە. لەساڵی ١٩١٨دا، موکەڕەمولمڵک، «نایب الایاله»ی ورمێ پیلانی کوشتنی سمکۆ دادەڕێژێ و قۆتییەکی شیرینیی ژەهراوی بۆ دەنێرێت. هەوڵەکە لەجیاتی سمکۆ گیانی براکەی دەستێنێ[٥٢] و زیاتریش سمکۆ لە دەوڵەت نامۆ دەکات و هانی دەدات بۆ دامەزراندنی هاوپەیمانی ناوچەیی لە دژی دەوڵەت. بە باوەڕی سمکۆ «بۆ کورد ورمێ گرنگییەکی ڕەهای هەبوو.»[٥٣] لە کۆتاییی ١٩١٨دا، بە ئامانجی دەرکردنی والیە نوێیەکەی ورمێ لە شار دەست بە هەڵمەتی پڕۆپاگەندەیەکی هەڕێمخوازی دەکات. بەپێی نووسینی ‹تەمەدون› ئەو ڕێبازانەی سمکۆ بۆ پڕۆپاگەندەکەی بەکاری دەهێنا و خودی سروشتی پڕۆپاگەندەکە ئەوەندە بلیمەتانە بوو کە تەنانەت خەڵکی ورمێی تووشی سەرسووڕمان کردبوو. سمکۆ و یاوەرانی، بە تایبەت خەڵکی ورمێیان بەقەناعەت هێنابوو کە دەبێ خەڵکی ناوچەکە خۆیان کاروباری خۆیان بەڕێوە بەرن.[٥٤] هۆکاری سەرەکیی «ئەو بلیمەتییە» بۆ توانایی ڕێکخراوی سمکۆدا دەگەڕێتەوە و بۆ بوونی ژمارەیەکی زۆر ئەفسەرانی کورد لەناو هێزەکانی سمکۆدا کە پێشتر لەناو ئۆردووی عوسمانیدا ببوون. ‹تەمدون› ژمارەیەکی سەد[٥٥] کەسی ـ بەپێی تۆمارەکانی بریتانیا ٢٠٠ کەس ـ ئەفسەرانی هەڵاتووی عوسمانی لەناو هێزەکانی سمکۆدا تۆمار دەکات.[٥٦] میژوونووسی کورد عوسمان عەلی لەو باوەڕەدایە کە ژمارەیان دەگەیشتە ٣٠٠٠ کەس.[٥٧] لە شایەتحاڵی بە چاوی خۆی، نیشتەجێیەکی بەڕەچەلەک ئازەریی ورمێ بە ناوی ‹ڕحمت‌الله خان معتمدالوزراء›، وێنەیەکی بلیمەتانە و ناوازە لە پەیوەندییەکانی سمکۆ لەگەڵ گەلی غەیری کوردی ورمێ دەگێڕێتەوە.[٥٨] بە خۆیندنەوەیەکی وردبینانە لە بیرەوەرییەکانی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) ئاشکرا دەبێ کە کتێبەکەی لە چەندین قۆناغی دوورودرێژدا نووسیوە. (مرۆڤ دەتوانێ هاتنەدیی ڕووداوەکان و گۆڕانکارییەکان لە تۆنی قسەکانی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) لە کۆتاییی کتێبەکەدا هەست بکات، بەتایبەت ئەوکاتەی شایەتحاڵی شکستە یەک لەدوای یەکەکانی هێزەکانی دەوڵەت بە دەستی سمکۆ بووە، وەلێ لایەنگریی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) لە دەوڵەت ڕێگەی لە گێڕانەوەی پەیوەندیی پێچەڵپێچی نێوان سمکۆ و گەلە غەیری کوردەکان لەناو شارەکەدا نەگرتووە.)

تابلۆی گشتی کە موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) وێنای دەکات نیشان دەدات کە خەڵکی ورمێ هەموویان سمکۆیان وەکو دژمنی خۆیان نەدەدیت، ئەم ڕاستییە لەلایەن سەرلەشکەر دەرخشانی، فەرماندەی هێزکانی دەوڵەت لە ناوچەکە، پشتڕاست کراوە. ئەم ژنرااڵە دووپات دەکاتەوە

کــە زۆرینــەی ئێلیتی (نوخبە) شــارەکە، بەتایبەت ئەوانەی کە پاشخانێکی سەربازیی قاجاریان هەبوو، حوکمڕانیی سمکۆیان پێ باشــتر بوو تا ڕێبەرایەتیی شیعەی ئازەریی هاومەزهەبی خۆیان. درەخشــانی هەروەها ڕادەگەیەنێ کە «خەڵکی سەرشناسی ورمێ، بەتایبەت ئەفســەرە قاجاریەکان، موتیعی ســمکۆ بوون.[۵۹] دیارە ســمکۆ پەیوەندیی باشــی لەگــەڵ زۆرێک لە کاربەدەســت و ئەفســەرانی کۆمەڵگاکەدا هەبووە. ســمکۆ، یەکێک لــە لایەنگرانی خیابانــی، ڕێبەری مەشرووتەخوازی ئازەری، وەکو والیی ورمێ دەستنیشــان دەکات.[۶۰] ســمکۆ ئاگاداری گرنگیی پشتگیریی محەلی بوو، بۆیە هەوڵی دەدا دڵ و ویســتی خەڵکی غەیری کوردی ورمێ وەدەســت بێنێــت. تەنانەت کاتێک کــە خەڵک تووشــی نەهامەتــی و قاتی و برسێتی ببوون، پێداویستیی بنەڕەتییان بۆ دابین دەکات. بۆ نموونە، موعتەمیدولوزەراء (معتمدالــوزراء) باســی ناردنــی بــاری کەشــتییەک گەنــم بــۆ خەڵکــی ورمێ دەکات.[۶۱] بەپێچەوانەوە، دەوڵەتی تاران لە دووڕەوە ڕاوەســتابوو و توانای یارمەتیدانی خەڵکی نەبوو. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە خەڵک لەبەر شــەڕەکە تووشــی نەهامەتیی گەورە بووبوون و «لەوانەیە چارەکــک خەڵک لەبەر برسێتی و [نەخۆشی] مردبوون.»[۶۲] خەڵک ئەوەندە دەســتەوێخەی برسێتی بووبوون کە دەگێڕنەوە هەندێک جار گۆشتی مرۆڤی مردوویان خواردووە.[۶۳]

لەم هەڵومەرجــە ناجێگیرەدا، فاکتۆری جیاجیــا کارتێکەرییان لەســەر پەیوەندییە کۆمونالەکانــدا هەبــوو و هەرجــارە بەڕەو ئاقارێکی نادیار پاڵــی پێوە دەنا. هەرچەندە موعتەمیدولــوزەراء (معتمدالوزراء) خۆی لە سەنگەرێکی دژبەردا بوو، ددان بەوەدا دەنێت کە بەشــێک لە خەڵکی ورمــێ لایەنگری هاوپەیمانەتــی لەگــەڵ کــورد بــووە.[۶۴] هەروەها، وەکو خۆی ڕادەگەیەنێت، ئەوانەی لایەنگری یەکگرتن لەگەڵ کورد بوون، تەنیا خەڵکی ئاســایی نەبوون، تەنانەت هەندێک ئەندامــی فیرقــەی دێمۆکراتیش بیرۆکەی یەکگرتــن لەگــەڵ کــورد دژی دەوڵەتی تارانیان پێ دروســت بــوو. هەرچەندە، بە باوەڕی موعتەمیدولــوزەراء (معتمدالوزراء) ئەم بیرۆکەیە «لە بەرژەوەندیی ئوستانەکەدا نەبــوو.»[۶۵] ســەرەڕای ڕادەیەکی بەرچاوی ســەرکەوتووتن، سمکۆ نەیتوانی پشتگیریی کۆمەڵگەی غەیری کورد فراوان بکات، یان تەنانەت ڕایگرێت. پێکەوە پەیوەســتبوونی ئێتنیســیتە لەگــەڵ زاناوی (شــوناس)ی دینــی، وەکو لــە سیســتمی دووبەرەکیی کــورد و عەجەمدا دەردەبڕا، لە بیچمگرتنی قەوارەی گرووپەکانــدا هێمانێکی بنەڕەتی بوو. ئەم دووبەرەکییە کە بەگشتی هەندێک پاشــگۆی خراوە، بناغەیەکی گرنگ بوو بۆ خۆ جیاوازپێناسەکردنی کورد، بەتایبەت لە ناوچەی دەریاچەی ورمێ.

شیعە و سوننی

خەباتی ســمکۆ دابڕانی ئێتنیکی و دینیی زۆر قوواڵتــر کــرد. بــە بەهــای ئازارێکی گەورەی مرۆڤیش بێت، شۆڕشــەکەی هانی سەرهەڵدانی هەســتە ناسیۆنالیستییەکانی کوردی دا و دەیەیەکی دوواتر ئەنجامەکەی بــوو بــە دامەزراندنی حیزبێکی سیاســیی کورد لە نیوەی دووەمی ۱۹۴۰ی زایینی و هەروەها دامەزراندنی کۆمارێکی کوردستانی لە شاری مەهاباد. لە نووسینەیلی پەیوەندیدار بەم مژارەوە، پەیوەستبوونی زاناوی کوردی لەگەڵ مەزهەبی سوننیدا سرنجێکی ئەوتۆی بۆ لای خۆ ڕانەکێشاوە. کەمبوونی بەڵگە لە ئاکامی ئەم کەمتەرخەمییەدا تەفسیرکردنی ئــەوەی کە چۆن کوردبوون و ســوننیبوون لەگەڵ یەک تواونەتەوە، ســەختتر دەکات. ســەرباری ئــەوەش، کاریگەریــی ڕەوتی

مارکسیستی لەسەر مێژوونووسیی کوردی، زۆرجار خزمەتی چاوپۆشی لەم بابەتەی کردووە.[٦٦] هەروەها، هەندێک بەڵگەی پچڕپچڕ لە بیرەوەریی شەخسی و گێڕانەوەکاندا هەن، کە پێکەوە، دەتوانن ڕووناکییەک بخەنە سەر پێوەستبوونی ڕەوتە مەزهەبی و ئێتنۆناسیۆنالییەکان لەو سەردەمەدا. لە سەردەمی سمکۆ ئەوانەی لەو هەرێمەدا وەکو عەجەم ناو دەبران، وەکو شیعەش پێناسە دەکران. زۆرینەی ڕەهای خەڵکی کورد لەو هەرێمە سوننی بوون. سوننییبوون و کوردبوون تا ڕادەیەک هاوواتا بوون. شایانی سرنجە کە یەکینە بە یەکڕەنگەکەی سمکۆ ئاڵایەکیان هەڵکردبوو کە ئایەتی قورئانی «نصر من اللە و فتح القریب»ی (٦١:١٣) لەسەر بوو.[٦٧] ئەو یەکینە چەکدارانە کە ئەو ئاڵایەیان هەڵکردبوو دەچوونە شەڕی هێزەکانی دەوڵەت.[٦٨] هەروەها، ناوی ڕۆژنامەکەی سمکۆ ‹کورد› بوو، لە سەرووی لای ڕاستی بەرگی ڕۆژنامەکە نووسرابوو «مەقالانێک مەنفەعەتی کوردانی تێدابێ وەردەگیرێ.»[٦٩] سەرنووسەری ڕۆژنامەکە مەلایەک بە ناوی محەمەد تورجانی[٧٠]بوو. لۆگۆی ڕۆژنامەکە ئایەتێکی قورئانی (٣:١٠٣) بوو کە ئەمری دەکرد موسڵمانان یەک بگرن و خۆیان دوور بگرن لە تەفرەقە.[٧١] لە یەکێک لە ستوونەکانی ڕۆژنامەکەدا نووسراوە کە «ڕۆژنامە عەجەمەکان ڕووداوەکانی [کوردستان] لەم چوار ساڵەدا بەدرۆ وەکو شەقاوە[٧٢]دەناسێنن.»[٧٣] هەرچەندە جاروبار لە نێوان کورد و عەجەمدا، بەتایبەت لەدژی ئاسووریییەکان[٧٤]، یەکگرتن دروست بووبوو، بەڵام ئاماژەی زۆر هەن کە نیشان دەدەن کورد و عەجەم یەکتریان تەنانەت وکو موسڵمانی ڕاستەقینەش پێناسە نەکردووە.

دووبەرەکیی کوردی سوننی لە بەرانبەر ئێرانی و غەیری کوردی شیعە، دایکۆتۆمیەکی کاریگەر بوو کە هەم کورد و هەم غەیری کورد بەکاریان دەهێنا. بۆیە، هەندێک جار، لەلایەن هەردوو لا، کوردبوون یەکسان بوو لەگەڵ غەیری-ئێرانیبوون، کە جیاوازییە سەرەکییەکەی دابڕانی سوننی-شیعە بوو. ‹تەمەدون› ڕووداوێک دەگێڕێتەوە کە کەسایەتییەکی ناسراوی ورمێ بە والیی ورمێ، زەفەرولسەڵتەنە (ظفر السلطنە) دەڵێ کە خۆی لە هێرشبردن بۆ سەر کورد بەدوور بگرێت، چونکە بە باوەڕی وی «کوردەکان چەک و چۆڵی چاکیان هەیە و شوێنی ستراتێژیکیان لە ورمێ داگیر کردووە، لە حاڵێکدا موسوڵمانەکان (شیعەی غەیری کورد) بێدیفاعن، بۆیە، باشتر وایە بۆ پێشگیری لە خوێنڕێژی، تەحەمولی ئەم ئەشرارانە بکرێت.»[٧٥] ئەمە ئاشکرا دەکات، کە بەکارهێنانی ئیسلام لە دژی کورد باو بووە، چونکە کەسانێک کە لە ڕووی سیاسییەوە لە خەڵکی ئاسایی تێگەیشتووتر بوون ئەم دەربڕینەیان بەکار هێناوە. ‹کەسرەوی› ئاماژە بە تێلێگرامێک لە ئەنجومەنی ورمێ (ئەنجومەنی دێمۆکراتەکان کە بەشێک لە بزووتنەوەی مەشرووتە بوو) دەکات کە تێیدا ڕێبازی دژمنایەتیی دینی و ئەوەی کە لایەنەکان چۆن یەکتر وێنا دەکەن، ڕاشکاوانە شی دەکاتەوە. لە تێلێگرامەکەدا هاتووە کە «هەموو دێهاتی دەوروبەری شار[ی ماکۆ] و کۆگا سەربازییەکان [لەلایەن کوردەکانەوە] تاڵان کراون، ٣٥٠ موسڵمان [شیعە] کوژراون و موسوڵمانەکان [شیعەکان] هەموویان چاوەڕێی مردنیانن.»[٧٦] ئاشکرایە کە ئەنجومەنەکە هێرشکارەکان، واتە کورد و عوسمانییەکانی، وەکو موسوڵمان پێناسە نەدەکرد.

لە شوێنێکی دیکەدا، موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) ئاماژە بە مەلا عەلییەک دەکات و کاراکتەرەکەی بەپێی لایەنگریی

بۆ کوردان وەکو کەسێک کە هیچ ئینتیمای بۆ ‹نەوعییەتی› خۆی ـ مەبەست ئێرانیبوون بەپێی مەزهەبی شیعە ـ نەبێ، پێناسە دەکات.[۷۷] ئەم نموونەیە نیشان دەدات کە کورد وەکو نەوع، یان رەگەزی ئێرانی نەدەدیترا. هەروەها، هاودڵیی شیعە لەدژی کوردی سوننی هەندێک جار بە بەرجەستەکردنی هێماگەلێکی تێکەڵاوی شیعێتی و ئێرانێتی بەیان دەکرا. بۆ نموونە کاتێک زیائولدەولەو (ضیاءالدوله) هێرشی بردە سەر کورد، موسوڵمانە شیعەکانی غەیری کورد چوونە گەڵی و ئەم دروشمەیان بە تورکی ئازەری دەدا: «ئەوانەی لەگەڵمان نەهاتن با شەرم بکەن لە خودا... گیانمان فیدای شای ئێران، خوێنمان حەڵاڵی دینی ئیسلام.»[۷۸] هەروەها، موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) کە بۆخۆی کاربەدەستێکی دەوڵەت بوو، هیچ کێشەیەکی لەگەڵ شیعێتی وەکو چەمکێکی دوژمنکارانە لەدژی کوردبوون و سەربەخۆیی کوردانی نەدەدیت کە دەڵێ «بەبێ لەناوبردنی هەموو شیعەکان لە ئوستانداد، کورد ناتوانن سەربەخۆییەکەیان بەدی بێنن.»[۷۹] ڕاگەیاندنی سمکۆش، کە پاش شکستهێنان بە والیی ورمێ، بڵاو کرایەوە کورد و ئێرانی لە بەرانبەر یەکتر وێنا دەکات کە دەڵێت «هێزی ناوەندی کوردستان هێرشێکان کردە ... سەر سپای دەوڵەتی ئێران، کە دوای سێ سەعات شەڕی چڕ، [هێزی کوردستان] شکستیان پێ هێنا ... و هێزە ئێرانییەکانیان تەفروتوونا بوون.»[۸۰] ڕۆژنامەکەی سمکۆ، ‹کورد›یش بە ئاماژە لە دیکۆتۆمییەکەی کورد و ئێرانی کۆمەڵێک زانیاریمان پێ دەدات.

ڕۆژنامەکە بەردەوام باسی کورد وەکو میللەتێک دەکات و لە مابەقیی ئێرانیانی جیا دەکاتەوە. بۆ نموونە، باس لەوە دەکات «کە تا چوار ساڵ پێش کورد لەگەڵ دراوسێ ئەرمەنی و ئاسووریەکانیان وەکو برا بوون، کەچی ئێرانییەکان لە هیچ فێلێک بۆ فریودانی هەردوو میللەت دریغیان نەکرد و وایان کرد کە [دراوسێکانیان] هەوڵی لە ناوبردنی میللەتی کورد بدەن.»[۸۱] هەروەها، ئێرانی بەوە تاوانبار دەکات کە بۆ ئەوەی «کورد لە دژی مەسیحییەکان بوەستێنن، پیلانگێرییان کرد، کەچی ئێستا لایەنگرییان [لە ئەرمەنی و ئاسووری] دەکەن. کە میللەتی کورد هیچ چارەیەکی نەبوو جگە لە چەک هەڵگرتن لەپێناو پارێزگاری لە ناموس و شەرِ لەدژی ئێرانییەکان و دەرکردنیان لە ژمارەیەک ولایەتی کوردی. بەڵام، ئێرانییەکان ڕیاکارانە [ناوی] شەقاوەتی لێ دەنێن.»[۸۲] ئەم نموونانە بە ئاشکرا نیشان دەدەن کە بە لای کەمەوە ئەو کوردانەی کە چالاکی سیاسی بوون، خۆیان وەکو غەیری-ئێرانی پێناسە دەکرد. ئایا ئەم ئاماژانەی سەروە لەلایەن هەر گرووپێک بۆ پێناسەی ‹ئێمە› و ‹ئەوانی تر› پەیڕەوێکی گەردوونیی هەبوو، یان تەنانەت بەپێی سەردەم و هەڵومەرجەکان دەگۆڕدران، پرسیارێکی لاوەکییە. گرنگ ئەمەیە کە ئەنجامەکەی ئەو کەتوارەیە کە هەر گرووپێک لەسەر بنەمای دابڕانی دینی-ئێتنیکیی خۆی بە جیاواز پێناسە دەکرد. ئەم کەتواره هەروەها پێشانمان دەدات کە خەڵکی ئەو سەردەمە بۆ سەفبەندیی کۆمەڵگا خەیاڵییەکانیان بەپێی سنووره دینی-ئێتنیکییەکان، چەمکی دین و ئێتنیسیتەیان وەکو هاوواتا بەکار دەهێنا.

بەرەو سەربەخۆیی

ئەو نموونانەی سەرەوە هەوڵەکانی سمکۆ بۆ گرێدانی پەیوەندی لەگەڵ غەیری کورد وێنا دەکەن، ئەو هەوڵانەی کە هیچ ئەنجامێکی بەرچاویان بەرهەم نەهێنا. زاڵبوون بەسەر دابڕانی نێوان-کۆمەڵگاکاندا هیچ کاتێک

بەدی نەهات. ساڵی ١٩١٩، سمکۆ باش هەستی بە لاوازایی سەربازیی دەوڵەتی ئێران کردبوو، بۆیە هەنگاوێکی بوێرانەتری لە پلانەکانیدا نا. لە فێڤریەی ١٩١٩دا سمکۆ، ڕێبەرانی کۆمەڵگەی کوردی بە نیەتی تاوتوێکردنی ڕاگەیاندنی دەوڵەتێکی کورد بانگهێشت کرد. بەڵام سەید تەها نەهری، ڕاوێژکارە هەڵکەوتووەکەی، هوشداریی لەسەر هەڵمەتێکی وا دا، کە لەوانەیە هێزە ڕۆژاواییەکان کاردانەوەیان لە دژی هەبێت. نەهری هەروەها لەو باوەڕەدا بوو کە هەڵمەتێکی وا دەیتوانی دەوڵەتی تورک و قاجار بەرەو یەکگرتن دژی جەستە سیاسییە ساواکەی کورد هان بدات.[٨٣]

بۆیە نەهری ئەرکدار کرا بە گەڕان بە دوای پشتگیریی بریتانیا بۆ دەوڵەتێکی موحتەمەل لە ویلایەتە کوردەکانی تورکیە و ئێران و هەرەها وەرگرتنی یارمەتیی مالی و ڕاهێنانی سەربازی لەلایەن بریتانیاوە.[٨٤] ئەوان ئارەزوویان دەکرد کە هیچ نەبێ بریتانیا لەمپەرێک لەسەر ڕێگای سەربەخۆیی دەوڵەتێکی وێناکراوی کورد دروست ناکات.[٨٥] چاوپێکەوتنی نەهری لەگەڵ کاربەدەستانی بریتانی نائومێدییەکی تەواوی لێ کەوتەوە. سمکۆ هەوڵی دا خۆی بگەیەنێتە کاربەدەستانی بریتانیا، بەڵام سوودی نەبوو. چونکە بریتانیاییەکان پێیان وا بوو تاکو سمکۆ سزا نەدرێت «ئەستەمە مەسیحییەکان جارێکی تر بگەڕێنەوە ئەو ناوچانە».[٨٦] هەڵبەت، کاتێک بینییان دەسەڵاتی سمکۆ فراوانتر بووە، بریتانیاییەکان دەرگای وتووێژیان لەگەڵ سمکۆ کردەوە. سەرەڕای ئەمەش، شکستی سمکۆ بە دەستی «فارسەکان گوشارەکەی [لەناو برد]، و [بوو بە هۆکار کە دەوڵەتی عولیاحەزرەت: بریتانیا] دەستبەجێ چاوپێکەوتنی نێوان سەید تەها و جێگری ئەفسەری سیاسی [لە کوردستانی عێراق] بەدوا بخات.»[٨٧]

کاتێک نەیتوانی هیچ پشتگیرییەکی بریتانیا وەرگرێت، سمکۆ هێرشی بردە سەر زۆربەی شارەکان کە ئەمەش بوو بە هۆی پشتگیریی دەوڵەتی ڕووس و بریتانیا بۆ دەوڵەتی ئێران. هێزی سەربازیی سمکۆ چەندین سەرکەوتنی گەورەی تۆمار کردبوو و کۆنترۆڵی بەسەر چەندین شاری گەورەی ڕۆژهەڵات لە ورمێرا تا بانە مسۆگەر کردبوو. حوکمڕانیی سمکۆ تا ساڵی ١٩٢٢ی خایاند، تا بە فەرمانی ڕاستەوخۆی ڕەزاشا، ژێنرال جەهانبانی بە سپایەکی ٨٠٠٠ کەسییەوە هێرشی بردە سەر سمکۆ.[٨٨] لەو شەڕانەدا کورد ئازایەتییەکی بێوێنەی نیشان دا. بەپێی گێڕانەوەی حەسەن ئەرفەع، سەرۆکی پێشووی هەوالگریی سەربازی «سمکۆ ئاغا دە هەزار چەکداری هەبوو.» ئەرفەع شایەدیی لەسەر پابەندی و گیانفیداییی بێسنووری هێزەکانی سمکۆ دەدات کە شەڕەکەیان وەکو هیچ شەڕێکی خێڵەکی نەدەچوو.[٨٩] بۆ نموونە، دەربارەی دواین شەڕیان بەم شێوەیە دەدوێت:

هێزەکانی کورد بەیانی چوار جار هێرشیان هێنایە سەر ئێمە. ئێمە شۆک بووین کاتێک بینیمان ئێتر لەجیاتی تفەنگ شمشێر و خەنجەر بەکار دێنن. ئەم جۆرە شەڕە بۆ هۆز و خێڵەکان دیاردەیەکی ئاسایی نەبوو ... شەڕەکەی بەرانبەر هێزەکانی سمکۆ لە هیچ شەڕێکی پێشتری دەوڵەت لە بەرانبەر کورد نەدەچوو.[٩٠]

هۆکارەکەی ئەوە بوو، وەکو «ئەرفەع» دەڵێ پێدا دەنێت، هێزەکانی سمکۆ «بۆ سەربەخۆیی شەڕیان دەکرد.»[٩١] لەم شەڕەدا هێزەکانی سمکۆ تووشی شکستێکی قەبوونەکراو هاتن. دوای ئەم شەڕە، سمکۆ ئیتر قەت نەیتوانی جارێکی دیکە هێز و پریستیژی جارانی مسۆگەر بکاتەوە. «شکستی سمکۆ لە هاوینی ١٩٢٢،

سەرکەوتنی ئەرتەش لە لورستان ساڵێک بە دواتر و سەرکوتکردنی شێخ ‹خەزعەل› [لە ئەلئەحواز] لە ساڵی ١٩٢٤دا هەموویان لە شارە گەورەکانی ئێران ئاهەنگیان بۆ گێڕان.[٩٢] پاش ساڵانێک دەربەدەری لە تاراوگە و سەرگەردانی لەسەر سنووری ئێران و تورکیا و عێراق و پێکدادانی لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەتی ئێران، سەرەنجام سمکۆ بە فریو کەوتە داو و لە ساڵی ١٩٣٠ بە شێوەیەکی ناجوامێرانە کوژرا.

گێرانەوەی ئێتاتیست؛ نکۆڵی و بەرخۆدان

عەباس وەلی گوتەنی، دەکرێ پەیوەندیی کورد و دەوڵەت لە بازنەی «دیالێکتیکی نکۆڵی و بەرخۆدانەدا» کاراکتەریزە بکرێت. بۆچوونی ئێتاتیستیی مێژوونووسی دەربارەی سمکۆ دەبێ لەناو ئەم دیالێکتیکەدا شی بکرێتەوە.[٩٣] بە وێناکردنی «دەوڵەت وەکو تەنیا دەستپێشخەر و بکەری گۆڕانکاری،[٩٤] وێژمانی مێژوونووسیی سەردەست، هەموو خواستە سیاسییەکانی ئێتاتیستی ژێردەست لەژێر ناوەی ناڕەزاییی خێڵەکیدا ڕەد دەکاتەوە.[٩٥] لە ئاکامدا، ئەم مێژوونووسییە بووە بە دەرەوشانەوەی دیالێکتیکی نکۆڵی و بەرخودان و، بەم شێوەیە، سروشتی زاناوخوازی (شوناسخوازی / هەویەتیخوازی) ی ڕاپەڕینەکانی کورد تەنیا بۆ پاشماوەی تریبالیزم و عەشیرەگەری دادەبەزێنێت و هەڵمەتە سەربازییەکانی دەوڵەت وەکو ئەرکی چەسپاندنی نەزم و قانوون بەڕەوا دەقەبڵێنێت. شیکردنەوەی مێژوونووسیی سەردەست دەربارەی بەرخودانی کورد بە گشتی و خەباتی سمکۆ بە تایبەتی دەکرێ لە ڕوانگەی نکۆڵی، زاڵیەتی و بەرگریدا کورت بکرێتەوە.

یەکەم، لەبەر ئەوەی کە نکۆڵی لەوە دەکات لەوەی کە کورد بەر لە کۆتاییی سەردەمی ڕەزاخان داوای دیاریکردنی مافی چارەنووسی خۆی کردبێت. ئەم مێژوونووسییە بەم شێوەیە پێداگری لە بەرهەمهێنانەوە و دووپاتکردنەوەی هۆمۆژێنیتی (یەکسانی)ی کولتووری، ڕەگەزی و تەنانەت زمانیی کیانی ئێرانی دەکات. لە دەقەکانی دواتریشدا، حوکمڕانیی سەرەڕۆیانەی ڕەزاخان وەکو هۆکاری سەرەکیی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی غەیری-فارس پێناسە کراوە.[٩٦]

دووەم، بەرخودانی پەراوێزەکان بە گومانەوی و وەکو ئەنجامی دەستوەردان و ئاژاوەگێڕیی دەرەکی دانراوە، بۆیە بە ناڕەوا پێناسە کراوە. لە کۆتاییدا، ئەم مێژوونووسییە، مەشرووعیەتی ناوەند لە بەرانبەر هەرجۆرە ئالینگارییەکی ئێتنیکیی پەراوێزدا دەپارێزێت کە ڕاشکاوانە، یان وێڕای ئەوی دیکەی پەراوێزخراو، وەکو ئاژاوەگێڕان، تریبالیستەکان، تالانکەران و ئەو بابەتانە پیناسەی دەکات.[٩٧]

وەکو پێشتر ئاماژە کرا، مێژوونووسیی ئێتاتیست، دژایەتیی کورد لەگەڵ دەوڵەت وەکو پێداگری لەسەر عەشیرەگەری پێناسە دەکات. ئەمە نە لەبەر ئەوەی کە مێژوونووسیی ناسیۆنالیزمی سەردەست بە جەوهەر وەکو خێڵگەرایی پێناسە بکات، بەڵکو مەبەستی ئەوە یە ئێتنۆ-ناسیۆنالیزمی کوردی وەکو دیاردەیەک وێنا بکات کە ناکرێ هیچ داخوازییەکی ڕاستەقینە و ڕەوای سیاسیی هەبێت. لە ڕوانگەی ئێتاتیستدا، دداننپێدانان بە هەبوونی بەرخودانی کورد بە سیفەتی بەرخودانێکی کوردی (بەو شێوەیە کە ڕەنگ بێت نەتەوەیی بێت) دێتەوە واتای قبووڵکردنی ناتاکبوونی «نەتەوەی» ئێرانی. لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا زاراوەی ‹تریبالیست (خێڵگەرا)› بۆ پێناسەکردنی بزووتنەوەگەلی دژە-ناوەند و ئێتنۆ-نەتەوەیی لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست

کــە ژمارەیەکــی بەرچاوی دانیشــتووانی کوردیان هەیە، بەکار هێناوە.

لە وێژمانــی دەوڵەتدا «خێڵــەکان» بە ئانقەست بەبێ سرنجدان بە شوێن، یان بەو ســەردەمەی تێیدا دەژین، بە گشتی وەک خاوەنی تایبەتمەندیی ناســراو، کاراکتەری هاوبــەش و ڕێبازی هاوشــێوەی ڕەفتاری پێناســە دەکرێن.[۹۸] ئــەم فەرافکەنییەی تریبالیــزم و عەشــیرەگەری بــۆ ڕابردوو، ئیعتبارێکی زۆری وەدەســت هێناوە و وەکو پاواســێک بۆ هێزی کۆلۆنیــال لە بەرانبەر ئالینگاریــە خۆجێییــەکان پڕۆپاگەندەی بۆ کــراوە.[۹۹] وێناکردنی ئــەم بزووتنەوانە وەکو خێڵگــەرا، لە پراکتیکدا شــەرعیەتی بەخشــیوە بە توندوتیژیــی دەوڵەتی. وەکو لێکۆڵــەری ئێرانی، کاوە بەیات، ئاماژەی پێ دەکات، سیاســەتی «یەکجێنشینکردن، کە لە لورستان، فارس، ئازەربایجان و خۆراسان لە ســاڵی ۱۹۳۳ تــا ۱۹۳۷ پەیــڕەو کرا، فۆرمێکی زۆر درندانە و لە هەندێک حاڵەتدا ژێنوسیدی (گەلکوژی) هەبوو.»[۱۰۰]

مێژوونووسی ناسیۆنالیســتی فارس بە بێڕەخنــە وێژمانی تریبالیزمــی دەوڵەتیی بەکار هێناوە. ئەم مێژوونووســییە بەرهەمی ئێلیتێــک (نوخبەیەک)ــە کــە بــۆ ئەو «بنیاتنانەوەی ئۆتۆریتەی دەوڵەتی مەرکەزی بەســەر وڵاتدا» لە هەموو شــتێک گرنگتر بووە، ئەولەویەتــی یەکەمی کۆتاییهێنان بە کەتواری نێمچە-سەربەخۆ و ئۆتۆنمیی هۆز و دەسەڵاتە لۆکاڵییەکان بووە.»[۱۰۱] ڕێگەدان بە دەدانپێدانانی زاناوی جۆراوجۆر لە میانەی نووســینی مێژوودا وەکو مەترســی بەسەر هۆموژەنیتە و تەکرەنگیی کیانەکە پێناســە دەکــرێ. لــە وێناکردنی ناسیۆنالیســتیدا، تریبالیزم وەکو بەرچەسپێکی سووکخستنەوە، بەبێ جیاوازی بۆ هەموو ڕەفتار و بۆچوونێک کــە زاناوێکی نەخــوازراو دەردەبڕێ، بەکار هێنراوە. ئەو کۆمەڵگایانەی کە ســەرچاوەی جیاواز و فرەچەشنی زاناوییان دەردەبڕێ، لە گێڕانی ڕۆڵێکی بنیاتنەر لە نەتەوە-دەوڵەتدا ڕێگرییان لێ دەکــرێ. وەک کاوەی بەیات دەڵێت:

«لە ســەردەمێکدا کە شــەڕ بۆ دەوڵەت هەلی ڕەخساند کە هەم بە مۆنۆپۆلیزەکردنی زۆرەملێ و هەم بــە پێداگری لە ڕەوایەتی وەکــو تەنیــا بکــەری توانا بۆ پاراســتنی یەکێتیی وڵاتەکە، هەڵمەتە دژە-هۆزەکانی ڕەزاشــا وەکو پێداگری لە زاڵبوونی دەوڵەت بە ســەر کۆمەڵــگادا، دەورێکی جەوهەری و چاوپۆشــیلێنەکراوی لــە هەڵمەتــی دەوڵەتسازیدا دەبینی.»[۱۰۲]

وەکو لە ســەرەتادا ئامــاژەی پێ کرا، ئامانجی من لێــرەدا ڕێزبەندیی ئەخلاقیی فۆرمــە جیاوازەکانی ناسیۆنالیزم نییە کە وەکو چــاک، یان خــراپ، پۆلێنیان بکەم. هەوڵــی من تەنیا ئەوەیە کــە ڕاڤەی بکەم مێژوونووســی چــۆن بیچم بــە هاوتەونە کۆمەڵایەتی-سیاســییەکانی ناسیۆنالیستە ڕکابــەرەکان لــە ئێــران دەبەخشــێت. هەروەهــا من هــۆکار دێنمــەوە بۆ ئەوەی کە ســەرهەڵدانی ســمکۆ نە دەکرێ وکو کێشــەیەکی ئەمنــی، نە دەشــکرێ تەنیا وەکــو خۆڕاگرییەکی تریبالیســت لە دژی سیاســەتی مۆدێرنیزەکردنی دەوڵەت شرۆڤە بکرێت. درککردنــی ناکۆکی لە نێوان کورد و دەوڵەت وەکو ناکۆکی لە نێوان مۆدیرنیتە و پێش-مۆدێرنیتە، مۆدێرنیتەی ئێتاتیست دەخاتە خانەی دەرەوەی وێژمانی دەسەڵات و هێــز. هەروەها گرنگە ئاماژەی پێ بکرێت کە «وێژمانــی لەهۆزکردنەوە» پاتکردنەوەی هەمان مێکانیزمە کە لایەنگرانی کۆلۆنیالیزم بــۆ ئاماژەیــان بــە وێژمانی ڕۆشــنگەریی ئەوروپایــی و بــۆ بەڕەوادانانی میســیۆنی شارستانیکردنیان بەکار دەهات.»

دەبێ ئــەوەش دووپــات بکرێتەوە کە مێژوونووســیی ئێتاتیســت بۆچوونێکــی

تەکفۆرم دەربـارەی بەربەرەکانیی ئەتنیکی لـە دژی دەوڵەت نیشـان دەدات و ئەوان وەکو یاخیبوون (ی عەشایری) کاراکتەریزە دەکات. بـۆ نموونە، مێژوونووسـی ئێرانی، موجتەبا بۆرزوویی، دەڵێت: «هەموو سەرچاوە فارسـییەکان بەبێ کەموکووڕی، سمکۆیان نەک وەکو ڕابەرێکی ناسیۆنالیستی کوردی ئێران، بەڵکـو وەکو سەرۆکعەشـیرەتێکی تاڵانچی و ڕێگر ناساندووە.» کاراکتەریزەکردنی بۆرزوویی، تەنانەت بە سمکۆ سنووردار نابێت. بۆرزوویـی کۆمەڵگای شـکاک بە تەواوەتی وەکـو «ڕێگر و تاڵانچی» وێنـا دەکات.[۱۰۳] لـە بەردەوامیـی بۆچوونەکانیـدا دەڵێت: «شـیکردنەوەی وردەکارییەکانی [سمکۆ] و کەسـانی ژێر ئەمری، ئەم ئیدیعایە دووپات دەکاتـەوە.»[۱۰۴] هەڵبەتە ‹بۆرزوویی› یەک لێکۆڵینەوەی کوردییش لەسـەر ئەم مژارە بەکار ناهێنێتـەوە. ئەم بۆچوونـە بەرانبەر بەرخودانی پەراوێـزەکان لە دژی دەوڵەت لـە لێکۆڵینەوەکانـی زۆربەی ڕۆشـنبیر و مێژوونووسی بەرجەستەی فارسدا دیارە، کە وەکو میهرداد بروجێردی شـیی دەکاتەوە، لە ڕاسـتیدا «دەوڵەتمەداری ڕۆشنبیر»[۱۰۵] بـوون. ئینتەلیجەنسـیای فـارس زۆربەی جارەکان نزیک دەسـەڵاتی دەوڵەت بوون و پشتگریان لە دەوڵەت لە بەرانبەر بزووتنەوە سیاسـییەکانی دژە-ناڤەنـد دەکـرد، بۆیە زۆرجار پلاتفۆرمی ناسیۆنالیسـتی [فارسی] سەید زیاء و ڕەزاخان، زەروورەتی دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێزیان پەسەند دەکرد.»[۱۰۶]

ئینتەلیجەنسـیای فـارس یـان چالاکانە بەشـداریان لە میسـیۆنی خۆ-شارستانیکردنی دەوڵەتدا دەکرد، بە تایبەت لـە نێوان سـاڵانی ۱۹۲۰ تـا ۱۹۴۱، یان لایەنگری سەرسەختی ئەم میسیۆنە بوون. ئەوەی مێژوونووسی بواری ئێران، ستێفەنی کرۆنیـن، وەکو «ئەنجامـی جەختێکی زۆر لەسـەر سیاسـەتی بااڵی ئێلیتی شـاری [ناوەنـد][۱۰۷] بەهـۆی ناهاوسـەنگی لـە لێکۆڵینەوە کۆنـەکان»دا شـیی دەکاتەوە نیشـاندەری مەیلـی لاینگریـی دەوڵەت لەلایەن ئێلیتی فارسەوە بووە. ئێتنیسیتەی بااڵدەسـت کە دەوڵەت وەکو بکەری هەموو جۆرە گۆڕانکارییەک دەبینێت و، ئێتاتیسـم (دەوڵەوتگەرایـی) لەگـەڵ پێشـکەوتن هاوپێناسە دەکات، بە شێوەی سیستماتیک ئەخلاقێک دەخوڵقێنێت کە وێنەی ئایدیالی و دزێوی خۆی پێک دەهێنێت.[۱۰۸] لەسەر ئـەم ڕێبازە بـەلای یەکینەکانی لایەنگری دەوڵەتەوە، ناسـیۆنالیزمی بااڵدەست وەکو «چـاک»، یان لە خۆیدا ئایدیـال و، ئەوانی دیکە بە نەخوازراو و پاشـماوەی ڕابردوو و کۆسـپ لە بەرانبەر پێشکەوتنی وڵاتدا وێنا کـراون. کریسـتۆفر هیوسـتن، لێکۆڵەری بواری کوردناسی، ڕاست دەکات کە دەڵێت: ناسیۆنالیزم (چ ناسیۆنالیزمی بااڵدەست بێت و چ ناسـیۆنالیزمی ژێردەسـت) فەزیلەت (سەریەتی)ی نوێ دادەهێنێت. وێژمانەکانی لەسـەر زاناوی کوردیش لەگـەڵ خۆیاندا ڕەهەندێکی ئێتیکیان هەیە کە بەشـێکیان لەسەر بنەمای سـووکایەتی و هاوچەشنی بنیـات نـراون.[۱۰۹] بـەاڵم، لـە نێوانیاندا جیاوازییەک هەیە؛ ناسیۆنالیزمی بااڵدەست «دەتوانێ فەزیلەتەکان بەیاسایی بکات.»[۱۱۰] لـە کاتێکدا ناسـیۆنالیزمی ژێردەسـت لە ناخـی خۆیدا وەکـو قرێژ وێنـا دەکرێت، ناسـیۆنالیزمی بااڵدەسـت ـ لە ڕێی یاسا و دەزگا حکومییەکانـەوە ـ لـە چوارچێوەی کولتوور و زمانی حاکمدا سووژەی نەتەوەیی خۆی دەخوڵقێنێت.

لە زۆرێک لـە بەرهەمـە گرینگەکانی مێژووی فارس وەکو بەرهەمەکانی مێژووناسی بەناوبانگ «ئەحمەد کەسـرەوی»دا، وشەی «کورد» بە دەسـتەواژەگەلی وەکو تاڵانکەر، ئاژاوەگێر (آتش‌افروز) و ئەشرار (اشرار،[۱۱۱] کە واتایەکی بەهێزی دینیی هەیە) وەسف

کراوە. هەموو ئالینگارییەکی بەرانبەر دەوڵەت بە گشتی وەکو «ئەشرار» پێناسە کراوە. لە چاوی ڕەزاخان و ئێلیتی فارسدا، ڕابەرە "ناوچەییەکان" و «هێمانە نەریتتییەکان» وەکو خانەکانی بەختیاری و شێخ خەزعەلی موعەممەرە، نە تەنیا لە دەرەوەی کۆنترۆڵی ناوەندا بوون، بگرە بە «کۆسپ و ئاستەنگ لە بەرانبەر دەستکەوتەکانی مۆدێرنیتە و یەکێتیی نەتەوەییدا هەژمار کراون ... ئەوان بەردەوام وەکو ستوونی پێنجەم (تابووری پێنجەم) دەوریان گێڕاوە و مەترسییەکی هەمیشەیی بوونە لەسەر یەکپارچەیی و سەربەخۆیی سیاسیی دەوڵەتی ئێران.»[۱۱۲] ئینتەلیجەنسیای لایەنگری دەوڵەت بە بەردەوامی دژبەرانی سیاسیی «ناوچەیی» وەکو مەترسیی ئەمنی لەسەر یەکێتیی نەتەوەیی دیتووە.[۱۱۳] چاوخشاندنێکی خێرا بەسەر چاپەمەنیی ئەوکاتەدا ئاشکرا دەکات کە ئێلیتی فارس تەنانەت داکۆکییان لە حاشاکردنی دادگا نمایشییەکانی ئەو کەسانە دەکرد کە بەرەنگاری دەوڵەت دەبوونەوەر و سەرەڕای هەندێک تێبینی، ئەوان، بە گشتی ڕەزاخانیان وەکو «دواشانس بۆ پاراستنی یەکێتی و سەربەخۆیی ئێران»[۱۱۴] وێنا دەکرد.

خەباتی سمکۆ و ئاکتۆرەکانی هاوشێوەی لە بەستێنی ئەمنیەتی نەتەوەییدا هەمیشە بە شێوەیەکی نێگاتیف تاوتوێ کراون. ئەم دژبەرییەی پەراوێز وەکو یاغی و مەترسیدار وێنا کراون کە ئامادەن بۆ ئەوەی بێگانە بۆ مەرامی خۆی بەکاریان بێنێت و دژی یەکپارچەیی وڵات پیلانگێڕی دەکەن. ئەم دەربڕینەی محەممەد تەقی بەهار، مێژووزان، شاعیر و فەرهەنگنووسی بەناوبانگی ئێران، نموونەیەکی بەرجەستەیە کە ئەوان چۆن ئەو کەسانەیان وێنا کردووە. بەهار دەڵێت:

«لە زەمانی کۆنەوە، «ئەشرار»ی کورد وەکو شێخ عوبەیدوللا، هەمزاغای شکاک و هەموو ئەندامانی دیکەی ئەو هۆزەی ناوبرا وەکو سمایل ئاغا یاغی بوونە، بەڵام بەردەوامیی هێزی دەوڵەت خۆی لە خۆدا، ئەوانی سەرکوت کردووە و تێکی شکاندوون. دیارە لە هەر ولاتێک سروشتییە کە دەوڵەت بەسەر دەستەی یاغیبووی هۆز، یان گەلانی ناوچەییدا زاڵ بێت، چونکە هێزی دەوڵەت بەردەوامیی هەیە، سەرمایەکەی زۆرترە؛ بە پێچەوانەی هێزی یاغیبوو کە هەم خۆی سنووورداوە، هەمیش سەرمایەکەی کەمە.»[۱۱۵]

پاش بەدناوکردنی کەسانی ناوبراوی سەرەوە، «بەهار» بەبێ ئەوە سرنج بداتە جیاوازییە زەمەنییەکان و هاوتەونە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیان، هۆکارێکی دیکە بۆ سەرهەڵدانەکانیان دەبینێتەوە: گەلەکۆمە و ئاژاوەگێڕیی بێگانە. مەنتقی تەلویحی دەقی مێژوونووسیی بااڵدەست ئەمەیە: ئەگەر لەبەر سروشتی یاغییان، یان لەبەر فیتنەی بێگانە نەبێ، بۆ دەبێ خەڵکی پەراوێزەکان لە دژی «دەوڵەتی خۆیان» یاغی ببنەوە؟ ناتوانێ ددان بە بوونی مۆتیڤاسیۆن و ئەنگێزەی خۆ-ناسێنی نەتەوەیی کورددا بنێت، چونکە خۆ-ناسێنی نەتەوەیی لەگەڵ "سروشتی الدەری تریبالیست" یەک ناگرێتەوە. ‹محەمەد تەقی بەهار› هەبوونی هەرجۆرە مۆتیڤاسیۆنێکی سیاسی لە پشت بزووتنەوە و داخوازییەکانی سمکۆ ڕەد دەکاتەوە. بەهار ئیدیعا دەکا کە:

ئیسماعیل ئاغا یەکێک لەو یاغییانە بوو کە لەوانەیە لەلایەن بێگانەکانەوە هان درابوو. لەوانەیە موبالیغە نەبێ ئەگەر بڵێین هەندێک لە ئەفسەری ئەرتەش کوشتنی [سمکۆیان] دوا خست، چونکە یان سەر بە بێگانە بوون، یانیش ئەویان وەکو کالای بازارکردن بۆ بەرژەوەندیی شەخسیی خۆیان بەکار دەهێنا.[۱۱۶]

ناسیۆنالیستە فارسەکان، کە زۆرجار

لە کاری سەربازییەوە بۆ ئینتەلیجەنسیا هەڵکشابوونەوە، بە گشتی شۆڕشی سمکۆیان وا وێنا کردووە کە هیچ ڕەهەندێکی جیددیی سیاسیی نەبێت. بە پێچەوانەوە، کرداری سمکۆیان بە "سرووشتی یاغیگەرانەی" خەڵکی ئەو ناوچانەوە بەستووەتەوە. سرنجراکێشە کە ئەم بۆچوونە لەمەڕ بەرخودانی پەراوێزەکان ئەوەندە پێداگرە کە ئێستاش لە ئێران بووە بە بنچینەی مێژوونووسی. مێژوونووسی ئێرانی، ئێروەند ئابراهامیان، گاڵتە بە سەید جەعفەر پیشەوەری دەکات کە فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجانی دامەزراند و ڕابەرایەتیی کرد. ئابراهامیان لەو بۆچوونەدایە کە «پیشەوەری لەپڕدا «ڕەگەز»[۱۱۷] ئازەرییەکەی خۆی دیتەوە و تازە بۆی دەرکەوت کە زێدەکەی، ئازەربایجان، لە مێژەوە لە ‹مافە نەتەوەییەکانی› بێبەش کراوە. «سەرهەڵدانێکی» هاوتەریب لە کوردستانەکەی دراوسێی ڕووی دا.»[۱۱۸] ئەم وەسفەی ئابراهامیان گوێ ناداتە هەستی غەدرلێکراوی کە لەلای ئازەرییەکان پەیدا ببوو. ئازەرییەکان ڕۆڵێکی سەرەکییان لە سەرکەوتنی شۆڕشی مەشرووتەی ئێران لە سالانی ۱۹۰۵ ـ ۱۹۰۷دا گێڕا. بەڵام پاش ئەوەی ڕەزاشا دەسەڵاتەکەی مسۆگەر کرد، ئەوان بوون بە یەکەم قوربانیی سیاستی هەڵاواردن و قەدەغەی زمان. ئابراهامیان بەبێ ئەوەی سرنج بداتە هەبوونی پشتگیرییەکی جەماوەری بۆ قەزیەی ئازەری، بە نادیدەگرتنی مێژوویان، پلار دەهاوێژێتەوە پیشەوەری کە گوایا ئازەریبوونی خوی بۆ بەرژەوەندیی تاکەکەسی بەکار هێناوە، یان بە هاندانی هێزێکی دەرەکی، واتە ڕووسەکان، دەستی بەم هەڵمەتە کردووە. بە هەمان شێوە، پێکهاتەی خێڵەکی، کە گوایا موستەعیدی دروستکردنی ڕێگری بوو لە کۆمەڵگادا، تا ئێستاش وەکو هاندەری سەرهەڵدانی سمکۆ دەبیندرێت. بۆ نموونە لە گێڕانەوەی زاڵدا تەنانەت ئێستاش «بزووتنەوە ڕزگاریخوازانەکەی کورد... ڕەگ و ڕیشەی لە شێوەی ڕەفتاری نامۆدایە. [هەرچەندە] بە گشتی وازیان لە کولتووری سیاسی و نەریتی بیگرەوە و تاڵانی بکە هێناوە، بەڵام [ئەو کولتوورە] هێشتا دەورێکی بنەڕەتیی لە سیاسەتی دووبەرەکیەتی و نامۆی ئەواندا هەیە.»[۱۱۹]

ئەنجام

لە کۆبەندییەکی گشتیدا، مۆتیفە ئێتاتیستەکان ڕەوتی مێژوونووسیی ئێرانییان دیار کردووە. بە بۆچوونی «بنانی»، هەڵمەتی ڕەزاشا لە دژی هۆزەکان و ئەجێندا ناسیۆنالیستییەکەی «زۆربەی ئیلهامی لە ئینتەلیجەنسیا وەردەگرت [کە هەڵمەتی ئەویان] هان دەدا و پشتگیریان لێ دەکرد و کردەوەکانی لەلایەن زۆرینەی چینی ناوەڕاستی شاری، کاربەدەستانی حکومی، ئەفسەرانی ئەرتەش، کەسانی پرۆفێسیۆنەل و خوێندکارانەوە پەسەند دەکرا و چەپڵەی بۆ لێ دەدرا.»[۱۲۰] وەکو زۆربەی مێژوونووسیی ئێتاتیستی، مێژوونووسیی فارسییش بە شێوەیەک نووسراوە کە خزمەت بە پرۆژەیەکی ناسیۆنالیستیی فارس و بەرژەوەندیی کۆمەڵگای باڵادەست بکات. ئەو چەشنە مێژوونووسییە، ناسیۆنالیستە ڕکابەرەکان وەکو گرووپی ڕێبەر و بەکرێگیراوی بێگانە کە هیچ داخوازییەکی ڕەوای سیاسییان نییە و شیاوی حوکمی لەناوبردنن، پێناسە دەکات و بەم شێوەیەی نکۆڵی لە ڕەوایەتیی سیاسییان دەکات. سرینەوەی هەستی ناسیۆنالیستیی کورد لەو هاوتەونەدا تەنیا لەپێناو گرنگیی ناسیۆنالیزمی گرووپی باڵادەست نییە، ئەمە هەروەها شیاوی سرنجی ئاکادیمیکیشە، چونکە ئەم سرینەوەیە خزمەتی بە بێدەنگکردنی

هەندێک لایەنی ڕابـــردوو لەلایەن دەوڵەت و بەردەوامیـــی پڕاکتیکی ســـەرکوتکردنی گرووپەکانـــی ژێردەســـتەکان دەکات.[۱۲۱] بۆیە، مێژوونووسیی ئێتاتیست لە وێناکردنی سمکۆدا، لە باشـــترین حاڵەتیدا، شێواندنە. سمکۆمان، وەکو کەسێکی کە هیچ ئاواتێکی سیاســـیی نەبێ پـــێ دەناســـێت. چیرۆکی ژیان و خۆســـپاردەییی ســـمکۆ بۆ کولتوور و هەڵمەتی پـــەروەردەی کوردی، بەتایبەت پەرەپێدان بـــۆ خوێندەواریی کوردی، ئەمە دەخاتـــە ڕوو کە شۆڕشـــەکەی بەرگری لە بەرانبەر مۆدێرنیتە، یاسا و ڕێسا نەبوو. بەڵکو دەدانپێداهێنان بەو ڕاســـتییەیە کە ئامانجە سیاسییەکانی ســـمکۆ، وێژمانی دەوڵەت بۆ هاوچەشنکردنی «نەتەوە»ی لە بواری زمان و کولتـــووردا دەبردە ژێر پرســـیار. بۆیە لە گێڕانـــەوەی فەرمیدا، ســـمکۆ و کوردەکان وەکو «تاڵانکەری خوێنخۆر»[۱۲۲] کە جگە لە تاڵان و ماشینەوە هیچ ئامانجێکیان نەبووە، وێنا کراون. لە ئەم ڕێبازەی مێژوونووسیدا، پەیوەندیی ئاڵـــۆزی ئەتنیکی و دینی وەکو هۆکاری لواو بۆ بەرهەڵستبوونەوەی پەڕاوێز بە تەواوی سڕاونەتەوە.

*.https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263206.2017.1341409

پەراوێز

1. Partha Chatterjee, The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), 6.

2.. David McCrone, The Sociology of Nationalism: Tomorrow›s Ancestors, International Library of Sociology (London; New York: Routledge, 1998), 44.

3.. Cf. Kaveh Bayat, “Riza Shah and the Tribes: An Overview” in Cronin, Stephanie. (ed.) The making of modern Iran: state and society under Riza Shah 1921–1941. London: Routledge Curzon, 2003.

4.. M. Yegen, ‘The Turkish State Discourse and the Exclusion of Kurdish Identity’, Middle Eastern Studies Vol.32, no.2 (April 1996), pp.216–29

5. Quoted in N. Wayne, Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State (New York: Oxford University Press Inc. 2006), 26.

6. Cf. Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, Rev. and extended ed. (London, New York: Verso, 1991).

7. Cf. David McCrone, The Sociology of Nationalism: Tomorrow’s Ancestors, International Library of Sociology (London and New York: Routledge, 1998), 11–17.

8. Dipesh Chakrabarty, Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference (Princeton: Princeton University Press, 2000), 7.

9. Cf. Abbas Vali, Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Kurdish Studies Series (Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2003).

10. For more on this see Kamal Soleimani, Islam and Competing Nationalisms in Middle East (Forthcoming, Palgrave).

۱۱ . هەمان سەرچاوە.

۱۲ . هەمان سەرچاوە.

۱۳ . بەراوردبکە لە بۆرزوویی، بررســـی اوضاع سیاسی کردستان از سال ۱۲۵۸ – ۱۳۲۵، تهران، فکر نو، ۱۹۹۹؛ محمد تقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاســـی ایران، تهران: شرکت سهامی کتاب جیبی، ۱۹۷۹؛ ا. کسروی، تاریخ هجده ســـاله‌ء آذربایجان، ج ۱-۲، تهران: مطبعه طلوع، ۱۹۳۴.

۱۴ . بۆ وردەکارییەکانی کێشـــەکە بڕوانـــە: م. تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، رضائیه، موسســـه متبوعاتی، ۱۹۷۱، ص ۳۳۴-۳۳۵

۱۵ . بەڵگەکانی وەزارەتی دەرەوە، وەرگێڕاو لە بۆرزوویی، لا ۱۵۰.

16 . Cf. R. Olson, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925

(Austin: University of Texas Press, 1989).

۱۷ . م. ر. هاوار، ســـمکۆ؛ ئیســـماعیل ئاغای شکاک و بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد، ستۆکهۆڵم: چاپخانەی ئاپێک، ۱۹۹۵، لاپ ۲۵۹-۶۴

۱۸ . هەمان سەرچاوە، لاپ ۱۵۰.

۱۹ . هەمان

۲۰ . بـــۆ وردەکاریی زیاتـــر بڕوانە: جەلیلی جەلیـــل، نهضة الکراد الثقافیة و قومیة فی نهایة القرن التاسعة و بدایة العشیرین، نازی فرد (وەرگێڕ)، بەیرووت: دارالکتاب، ۱۹۸۶، لاپ ۱۷۸ – ۸۱.

۲۱ . هەمان سەرچاوە.

22 . See M.A. Reynolds, The Ottoman-Russian Struggle of Anatolia and the Caucasus, 1908–1918 (Unpublished PhD dissertation, Princeton University, 2003), pp.118–23.

۲۳ . بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە: هاوار، لا ۱۶۳ – ۶۸، و ح مەدەنی، کورد و ســـتراتیژی دەوڵەتان، ب ۲، ستۆکهۆڵم: سپارتریک، ۲۰۰۱، لاپ ۵۵-۶.

24 . E. Naby, ‘The First Kurdish Periodical in Iran’, Journal of Kurdish Studies Vol.20, nos.1&2 (2006),

pp.215–33. http://www.aina.org/reports/fkpir.htm. Last accessed: 10 November 2016.

۲۵ . تمدن، ۳۷۰ -۳۷۱.
۲۶ . مەدەنی، لا. ۵۲.
۲۷ ا. علی، دراسة فی الحرکة الکردیة المعاصرة، (۱۸۳۳ – ۱۹۴۶)، (اربیل:مکتب التفسیر، ۲۰۰۳)، لاپ ۳۴۳.
۲۸ . هاوار، لا. ۱۶۸.
29 . Reynolds, pp.120–22
30 . Cf. M.T. Sorgun (ed.), Ittihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı
[Halil Paşa'nın Anıları لــە ئیتیحــاد و تەرەقییەوە تا کۆمار: شــەری بێکۆتایــی], (Istanbul: 7 Gün Yayınları, 1972), p.60.
۳۱ . تمدن، لا. ۳۲۲.
32 . F. Hasangoli, 'Simko' (Unpublished MA thesis, 2011), p.14.
۳۳ . تمدن، لا. ۳۷۱.
۳۴ . بەراوردبکە لەگەڵ بەڵگەکانی ئارشیڤی نەتەوەییی ئێران، فایلی ۲۴۰۰۰۳۹۰۵، ژمارە ۲۸۶۴. ۱۹۶۰.
۳۵ . کریس کۆچێرا، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، وەرگێڕی ابراهیم یونسی، (تهران: چاپ نگاه، ۱۹۹۴). لاپ ۶۴.
36 . Hasangoli, Simko, p.37.
۳۷ . تمدن، لا. ۳۲۲.
۳۸ . کسروی، بەرگ ۲، لاپ ۸۳۰.
39 . Banani. A, The modernization of Iran, Stanford University Press, p.39.
40 . Zirinsky, p.5.
۴۱ . زۆر راپۆرتی دیکە ژمارەی هاوشــێوە پێشــان دەدەن، بڕوانە: W. Jwaideh, The Kurdish National Movement: Its Origins and Development (Syracuse: Syracuse University Press, 2006); K.M. Ahmad, Kurdistan During the First World War (London: Saqi Books, 1994); M.T. O'Shea, Trapped Between the Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan (New York: Routledge, 2004), p.100.
42 . Zirinsky, p.8.
۴۳ . هەمان سەرچاوە.
۴۴ . برزویی، لا. ۱۶۳ – ۶۳.
۴۵ . Zirinsky, p.۱۰.
46 . The National Archives. Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB/24/145. No. CXXVIII. July 10,
1919, p.4.
47 . See a letter by T.E. Allen to the Secretary of State. Project. Tehran Persia. No. 402. Jun 12, 1918.
Gomidas Institute Armenian Genocide Documentation.
۴۸ . هەمان سەرچاوە.
۴۹ . بروانە علی، لاپ ۳۶۲ – ۷۱.
۵۰ . مارا به این حال انداخته
۵۱ . کسروی، بەرگ ۲، لا. ۲۷۲.
52 . The National Archives. Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB/24/145. No. CXXV. June 19,
1919, p.245.
۵۳ . هەمان ۱۰، ۱۹۱۹, p.۴ .No. CXXVIII. July
۵۴ . تمدن، لا. ۳۲۲.
۵۵ . هەمان سەرچاوە.
56 . The national archives, Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB/24/129. Not 4 5. November 2, 1921, p.574.
۵۷ . علی، لاپ. ۳۴۴. .
۵۸ . بڕوانە: ر.ک. معتمدالوزراء، ارومیه در جنگ عالمسوز: از مقدمه نصرا تا بلوای اســماعیل آقا (۱۲۹۰ – ۱۳۰۰) (تهران: نشر شیرازه، ۱۹۹۰). بیرەوەرییەکانی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) بەشــێکی سەرەکیی ســەرچاوەکانی کەسرەوی بوو بۆ نووسینی کتێبی "تاریخ هجده ساله آذربایجان".
۵۹ . علی اکبر درخشــانی، از جنگ‌های گیلان و لرستان تا واقعه آذربایجان، (مریلند: ایران‌بوکس، ۱۹۹۴)، لاپ. ۱۵۳
۶۰ . معتمدالوزراء، لاپ. ۳۳۹.
۶۱ . هەمان سەرچاوە.
62. Zirinsky, p.2.
۶۳ . معتمدالوزراء، لا. ۳۴۰ – ۴۱.
۶۴ . هەمان سەرچاوە، لاپ. ۳۳۴.
۶۵ . هەمان سەرچاوە، لاپ. ۲۴۴.
۶۶ . بەپێی زانیاریی من، قاســملوو تەنیا کەســێک بوو کە ئاماژە بەم کێشــەیە کردووە، هەرچەند کورت بێت. بــۆ وردەکاری بڕوانە: کوردســتان و کــورد: لێکۆڵینەوەی سیاســی و ئابووری. (ســوێد: چاپخانەی ئەرزان، ۲۰۰۰). .
۶۷ . معتمدالوزراء، لا. ۵۰۲.
۶۸ . هەمان سەرچاوە.
۶۹ . بەراوردبکــە لەگــەڵ رۆژنامەی ‹کــورد›، ژ ۳. (۲۳ ژوئیەی ۱۹۲۲).
۷۰ . تمدن، لاپ. ۳۷۱.
۷۱ . هەمان سەرچاوە.
۷۲ . شــقاوة (لەهەڵەداببوون) زاراوەیەکی دینییە، کە هەم دەوڵەتی تورک و هەم فارس بۆ ئۆپۆزیسیۆنی کورد بەکاریان هێناوە. بۆ نمونە لە ئایەتی قورئانی () دەنووســرێت: مَن اَضَلُّ مِمَّن هُوَ فِی شِقَاقٍ بَعِیدٍ : "کێ دەتوانێ لەو کەســەی کەوتبێتە هەڵەیەکــی قوول، زیاتر لە ڕێگای [ڕاست] دەرکەوتبێ؟"
۷۳ . رۆژنامەی ‹کورد›، ژ ۳، ۲۳ ژووئیەی ۱۹۲۲.
۷۴ . تمدن، بەرگ.
۷۵ . هەمان سەرچاوە. لاپ ۳۲۴.
۷۶ . کسروی، بەرگ ۱، لاپ. ۴۲۵.
۷۷ . معتمد الوزراء، لاپ. ۴۹۵.
۷۸ . کاویانپوور، ل ۱۶۱، «الله دن اوتانســین قالانلار گری، جانمیز فدا شاه ایرانا، قانمیز حلال دین اسلاما.»
۷۹ . معتمد الوزراء، لاپ. ۵۱۲.
۸۰ . هەمان سەرچاوە.
۸۱ . رۆژنامەی کورد، ژ. ۳. (۲۳ ژووئیەی ۱۹۲۲).
۸۲ . هەمان سەرچاوە.
۸۳ . علی، لاپ. ۳۴۶.
۸۴ . هەمان سەرچاوە.

۸۵ . هەمان سەرچاوە، لاپ. ۳۴۷ .

86 . The National Archives. Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB /24/145. No. CV. January 30,
1919, p.182.

۸۷ . هەمان سەرچاوە، CAB/24/157. No. 78. September 13, 1922, p.164.

88 . Arfa□, p.81.

۸۹ . هەمان سەرچاوە، لا. ۸۱ – ۹.

۹۰ . هەمان سەرچاوە.

۹۱ . هەمان سەرچاوە.

92. K. Bayat, ‘Riza Shah and the Tribes: An Overview’ in Stephanie Cronin (ed.), The Making of Modern
Iran: State and Society under Riza Shah, 1921–1941 (London: Routledge Curzon, 2003), p.228.

93 . A. Vali, ‘The Kurds and Their “Others”: Fragmented Identity and Fragmented Politics,’ Comparative
Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Fall Vol.18, no.2 (1998), pp.82–95.

94 . Cronin, p.3.

۹۵ . بەراورد بکە لەگەڵ "برزوئی، بهار، کسروی".

۹۶ . بـــەراورد بکە لەگەڵ برزوئی، لا. ۲۱۶. کەســـرەوی ســـەررای ئەوەی کە سمکۆ وەکو درندە و سەرەتایی دەبینێت، بەڵام لە هەمان کاتدا بە جوداخوازی تاوانباری دەکات. تاریخ هجده ساله آذربایجان. بەرگ ۲. لا. ۸۳۰.

۹۷ . "اشـــرار" (کۆی وشەی شـــر، لە قورئاندا دژواتەی «خێر» واتە چاک). ئەم وشـــەیە تەنانەت پاش شۆڕشـــی ئیسلامیش لە وێژمانی فەرمیدا بۆپێناسەکردنی ئۆپۆزیســـیۆنی کوردی بەکار دێت. شایانی بەبیرهێنانەوەیە کە ڕاگەیاندنی یەکەمی جیهادی ئایەتوللا خومەینی لە دژی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان فەرمانی "پاککردنەوەی هەرێمی کوردســـتان لەو ئەشرارانە" بوو. صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای امام خمینی / تهیه و جمع‌آوری مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اســـلامی، جلد ۱۲ (تهران: وزارت ارشـــاد اسلامی، ۱۳۶۴)، لاپ. ۲۹۲.

۹۸ . هەڵبەت تا ئێستا دەوڵەت تەحەمولی هەبوونی هەندێک هێمانی "خێلەکی" دەکات و تەنانەت لە دژی بزوونتەوە ناسیۆنالیستییەکان بەکاریان دەهێنێت. هەمان سیاســـەت لە عێراق و ئێران تا کۆتاییی حوکمرانیی ســـەدام حســـێنیش پەیڕەو کرا. لێرەدا لێکۆڵینەوەکانی تەلال ئەســـەد دەربارەی خێلەکان زانیاریبەخشـــن. ئەسەد پێشان دەدات کـــە ئانتروپۆلۆگەکان بەلای کەم ســـێ پێناســـەیان بۆ خێل هەیە. ئەســـەد دەستنیشان دەکات کە بۆ نموونە هۆزی کەبابیش لە ســـوودان لە ماوەیەکی کەمدا تووشی گۆڕانکاری گەورە دەبێت؛ واتە پێمـــان ڕادەگەیەنێت کە ئەم هۆزە لە یەکینەیەکی ســـەربەخۆیەوە دەگوازێتەوە بۆ ڕۆڵی هاودەستی هێزی کۆلۆنیال و دواتریش لەگەڵ دەوڵەت دەبێتە دریژەی جەســـتەی کارگێڕیی دەوڵەت. بەراورد بکە لەگەڵ
T. Asad, Political Inequality in the Kababish Tribe in Evans-Pritchard et al. (eds.), Essays in Sudan Ethnography (London: C. Hurst, 1972).

۹۹ . شـــایانی باسە کە لێکۆڵینەوەی هەرە فراوانی هاوچەرخ لەسەر هۆزەکانـــی کورد و تورکمـــان لە ناوچەدا لە لایەن ســـایکس، واتە یەکێک لە نووسەرانی پەیمانی سایک-پیکۆوە کراوە.

100. Bayat in Cronin, p.229.

۱۰۱ . هەمان سەرچاوە.

۱۰۲ . هەمان سەرچاوە، لاپەڕەی ۲۲۸

۱۰۳ . برزویی، لاپ. ۲۱۶..

۱۰۴ . هەمان سەرچاوە

105 . M. Boroujerdi, ‘Triumphs and Travails of Authoritarian Modernisation in Iran’ in Stephanie Cronin (ed.), The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah 1921–1941 (London: Routledge Curzon, 2003), p.150.

106 S. Cronin (ed.), The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921–1941 (London: Routledge Curzon, 2003), p.3.

۱۰۷ . هەمان سەرچاوە.

108 The expressions ‘idealized image’ and ‘despised image’ are taken from the theory of K. Horney,
Our Inner Conflicts (New York: W.W. Norton & Company, INC, 1945).

109 C. Houston, Kurdistan: Crafting of National Selves (Bloomington; Indianapolis: Indiana University
Press, 2008), p.31

۱۱۰ . هەمان سەرچاوە.

۱۱۱ . بە پێی دەقە ئایینییەکانی ئیسلام، شەیتان لە بەرانبەر چاکە و چاکیدا، لەبەر سروشتی ناپاک و گێرەشێوێنی وەکو سەرچاوە یان درەوشانەوەی ڕەهایی ‹شەر› پێناسە کراوە.

112 Cronin, p.260.

113 Vali, ‘The Kurds and Their “Others”’ (1998), pp.82–95

114 Bayat in Cronin, p.228.

۱۱۵ . محمد تقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاســـی ایران، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۸، ص. ۲۶۶.

۱۱۶ . محمد تقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاســـی ایران، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۸، ص. ۲۲۶

۱۱۷ . جەختی نووسەر

118 E. Abrahamian, Modern History of Iran (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), p.111.

119 A. Manafi, The Kurdish Political Struggles in Iran, Iraq, and Turkey: A Critical Analysis (Lanham, MD: University Press of America, 2005), p.44.

120 Banani, p. 47.

121 M.-R. Trouillot, Silencing the Past: Power and the Production of History (Boston, MA: Beacon
Press, 1995).

۱۲۲ . کسروی، تاریخ هجده سالهء آذربایجان، ب ۱-۲.